ЭРДМ-СУРҺУЛИН ФЕДЕРАЛЬН АГЕНТСТВ

ГОУ ВПО «ХАЛЬМГ ГОСУДАРСТВЕНН УНИВЕРСИТЕТ»
ХАЛЬМГ БОЛН ДОРД ҮЗГИН КЕЛН БИЧГИН ИНСТИТУТ

С.Н. АРТАЕВ

ТӨРСКН КЕЛӘРН КҮҮНДИЙ!

Сурһлһна дөңцл

Элст 2010

Пособие адресовано студентам 1-2 курсов калмгосуниверситета и направлено на развитие навыков устной речи. Первый раздел состоит из двенадцати тем, каждая из которых содержит основной текст, диалоги, дополнительные упражнения и словарь. Во втором разделе на основе текста и диалогов рассматриваются основные выражения калмыцкого речевого этикета. К каждому разделу подобраны тексты для чтения. В качестве приложения приводится краткий грамматический справочник.

Печатается по решению …..

Рецензенты: канд. филол.наук, доцент Э.У. Омакаева
канд. филол. наук Е.В. Бембеев

ҺАРЦ

НҮР ҮГ

Эн дөңцл хальмг кел дасчах болн дасч авсн медрлән улм гүүдүлж авх саната улст нерәдгдҗәнә. Келән өргҗүлхин, ясрулхин төләд нег-негнәсн эмәлго, тана хажуд бәәх улс тана келсиг соңсад инәх гиж санлго, келән хуһлад, чикәр үгмүдин чилгчинь олзлж келәд бәәхлә медрл, чик келлһн ирәд бәәх гиж сангдна. Тер төләд мадн эврәннь дегтртән өдгә цагт кергтә олн зүсн төрмүд орулж, эн төрмүдәр олн күүндвр тогтаж үзүлжәнәвидн. Иим күүндвр, күүндврин сурврмуд, өгх хәрүс, салу зәңгсинь күүндврт кергтә цагтан олзлж болхмн. Зәңг, үгин ниицлһн, салу үг болһн, үгин суффикс, чилгч болһн өдгә цагин хальмг келнә зокалмудла ирлцүлж бичгдсн бәәнә.

Дөңцл хойр зүсн әңгәс тогтв. Негдгч әңгд олн зүсн күүндврин седвс орулгдв. Седв болһниг батллһна төлә нәәмн-йисн һоллгч дамшлһн болн немр сурврмуд тәвгдв. Тәр болһна дару олн зүсн шишлң текстс, күүндврмүд болн ахр толь өггднә. Хойрдгч әңгд һольшг келлһнә һоллгч зокалмудыг чикәр олзллһна диг-даран хәләгдҗәнә. Ямаран чигн келн-улсин хәрлцәнд, эрк бишәр күндллһнә заңшлла залһлдата келлһнә зокалмуд, келлһнә диг-дара бәрж күцәгддг келлһиг һольшг келлһн гиж нерәддмн. Һольшг келлһн онц шинжтә, юңгад гихлә, энүнд хәрлцәнә (күүндврин) олн зүсн өвәрцс орна. Эдн дунд мендллһн, дуудвр, хаһцан, ханлт, сурлһн, гемән сурлһн болн нань чигн. Цуг эн сурврмудиг күн болһн сәәнәр медж, келлһндән даңгин олзлж йовх зөвтә. Һольшг келлһнә зокалмуд өвкнрин үлдәсн алтн зөөрт бас эврәнь ончта орман эзлнә. Дорас өсч йовх баһчудт һольшгар бийән бәрлһнә, кен ахан күндллһнә олн зүсн авъясмудын туск медрл өглһн хальмг келнә болн сойлын делгрүлһнд ик чинр зүүнә.

Дөңцлин аш сүүлднь зәрм һоллгч грамматическ зокалмуд өггдсн бәәнә.

Цуг эн деер бичгдсн тоотс төрскн келәрн келх, келән медж авх саната улст, мана деед сурһулин оютнрт дөңгән күргх гиж ицҗәнәвидн.

1-гч ӘҢГ

ТАНЬЛДЛҺН, ТӨРЛ-САДН УЛСИН НЕРӘДЛҺД, КҮҮНӘ НАСН, ЧИРӘ ЗҮСН БОЛН ЗАҢ, БӘӘЦИН ТЕТКЛҺН

1. ӨРК-БҮЛ

1. Умштн.

Ахрар бийиннь тускар

Би оютн болув. Давсн җилд школан төгсәһәд, Көтчнр селәнәс балһснур ирләв. Энд би англь болн немш кел дасчанав. Би негдгч курст сурчанав. Мини өрк-бүл Көтчнр селәнд бәәнә. Мини эцк эмч. Эн дөчн тавта. Энүнә нерн Дорҗ.

Мини эк багш. Эн дөчн һурвта. Энүнә нерн Айса.

Бас нанд дү көвүн бәәнә. Эн ода нәәмдгч классин сурһульч. Көтчнрә хойрдгч школд сурна.

Мана өрк-бүл ни-негн. Мадн хамдан бәәхдән дуртавидн.

2. Эн текстд сурврмуд тәвтн.

3. Амн үгәр келтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

А

1. Та альдас ирвт?	1. Би Көтчнр селәнәс ирләв.
2. Та сурһульчвт аль оютнвт?	2. Би оютнв.
3. Та ямаран факультетд сурчанат?	3. Би гуманитарн институтд сурчанав.
4. Та багш болх санатавт?	4. Э, би багш болхар бәәнәв.

Б

1. Тана эцктн эмчий?	1. Э, мини эцкм эмч.
2. Эн альд көдлнә?	2. Эн больницд көдлнә.
3. Энүнә нерн кемб?	3. Энүнә нерн Дорҗ.
4. Эн кедүтә?	4. Эн дөчн тавта.

В

1. Тана эктн көдлнү?	1. Э, мини экм көдлнә.
2. Эн эмчий?	2. Уга, эн багш.
3. Энүнә нерн кемб?	3. Энүнә нерн Айса.
4. Эн кедүтә?	4. Эн дөчн һурвта.

Г

1. Танд ах бәәнү?	1. Уга, нанд дү көвүн бәәнә.
2. Энүнә нерн кемб?	2. Энүнә нерн Бадм.
3. Эн кедүтә?	3. Эн арвн дөрвтә.
4. Эн сурһульчий?	4. Э, эн дунд классин сурһульч.

Д

1. Танд эгч бәәнү?
2. Энүнә нерн кемб?
3. Эн кедүтә?
4. Эн өрк-бүлтәй?

1. Э, нанд эгч бәәнә.
2. Энүнә нерн Байрта.
3. Эн хөртә.
4. Уга, эн хәрд һарад уга.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәнәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

А

- Менд, Санҗ!
- Менд, Һәрә!
- Ямаран бәәнч?
- Гем уга бәәнәв. Бийчн ямаран?
- Ханҗанав, му биш. Ик сурһульд сурчанав.
- Йир сән. Мини ахм бас ик сурһульд орла. Инженер болхар бәәнә.
- Би болхла, эцкән дураһад, багш болхар бәәнәв.

Б

- Эрднь, менд!
- Мендвт.
- Санл келҗәнә. Баатр ирәд угай?
- Уга.
- Кезә ирхән келсн угай?
- Удан боллго ирнәв гиҗ келлә.
- Ирхләрн нанд җиңнүлчкг.

В

- Чи көдлмштән дуртавч?
- Йир дуртав.
- Үнәрй?
- Э, үнәр.
- Чини көдлмшчн күндий?
- Уга, күнд биш.

Г

- Күүкд, Шин җилин байр өөрдҗ йовна, мартад угавт?
- Тиим юмн мартгддви?
- Тиим болхла, белгән урдаснь хулдҗ автн.

Д

- Мендвт.
- Мендвт, хаана зергәс, сән-сәәхн йовнт?
- Йовна. Эцкчн гертән бәәнү?
- Бәәнә.
- Нә, нааран эс һарч ирнә?
- Я-а, мана аав босч чадшго
- Яһва-а?
- Цаһан төр болҗана.
- Уй, залу күн цаһан төр болдви. Залу күн күүкд һарһдви?
- Хаана зергәс, эр үкрт үсн бәәдви?

(Хальмг тууляс)

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

8. Эн үлгүрмүд умшад, тодлҗ автн.

Күн күүһән эңкрләд - садн болна, күлгнь эзндән цергләд – арнзл болна.
Күн ахта, девл захта.
Ахиг алд күндл, дүүг делм күндл.

НЕМР ДАМШЛҺД

1. Эн сурврмудт хәрү өгтн.

Тана өрк-бүлтн ямаран? Кедү күүнәс тогтна? Эдн кедүтә? Эднә эрдм ямаран? Танд ах-дүүнр бәәнү? Эдн кенә бәәдлтә? Танд авһнр, һаһанр бәәнү? Тана өрк-бүл альд бәәнә? Тана гер ямаран? Тана геритн кен ахулна? Хот-хоолын делгүрт кен одна? Өрк-бүлтн сул цаган яһҗ давулна? Байрин өдрмүдт ю кенә? Та эврән нурһлҗ кенәс сүв-селвг сурдвт?

2. Дора өггдсн үлгүр олзлад эврәннь өрк-бүлин тускар келҗ өгтн.

Үлгүрнь:

Мини өрк-бүл

Би 1990 (миңһн йисн зун йирдгч) җилд Хальмг Таңһчин ар үзгт бәәх бичкн селәнд төрләв. Мини өрк-бүл ик, зурһан күүнәс тогтна, эннь: эк, эцк, ах, хойр дү көвүн болн би. Нанд эгч, дү күүкн уга. Мана гер ик биш, ода энүнд эк-эцкм болн дү көвүдм бәәнә. Урднь би чигн эднтәһән бәәдг биләв.

Мини эцк школд көдлнә. Эн багш. Үдин хөөн көдлмшәсн ирчкәд, сул цаг бәәхлә, эн мана садт таварлад, газет-журнал умшхдан йир дурта.

Мини эк эмч. Эн бичкдүдин поликлиникд көдлнә. Эн өндр нурһта болчкад, йир сәәхн. Эн ут хар үстә, көк нүдтә. Мини эк ду дуулхдан йир дурта. Мана садт көдлхләрн, эн даңгин хальмг улсин дуд дуулна.

Мини хамгин бичкн дү көвүн школд сурна. Эн теннис наадхдан йир дурта. Эн энҗл школан төгсәҗәнә. Эцкм энүг Москва балһснур ик сурһульд илгәх саната.

Мини хөөтк дү көвүм көгҗмин школд сурчана. Би даңгин эврәнннь бичгтән энүнә тускар, сурһулиннь тускар соньмсдв.

Мини ахм болхла Сиврт бәәнә. Эн инженер. Эн өрк-бүлтә, көвүн күүкн хойрта. Энүнә авальнь бас инженер. Эдн хоюрн электростанцд көдлнә. Күүкднь болхла бичкдүдин садт орна.

Би болхла ода Санкт-Петербургт ик сурһульд сурчанав. Дару-дарунь эк-эцктән бичг бичәд, хәрүһинь күләнәв. Эк-эцкм бичгтән мана балһсна бәәдл-җирһлин тускар, шин йовдлмудын тускар бичнә. Сурһулян төгсәһәд, би эрк биш эңкр балһсндан ирәд көдлх санатав.

3. Та сул цагтан ю кедвт? Дора өггдсн үгмүд олзлад, келҗ өгтн.

көдлмшт одх, сул цаг, хаалһ, герин көдлмш, үдин, асхни хот, амрлһн

4. Эврәнннь өдрин диг-дарани тускар келҗ өгтн.

ТОЛЬ

аваль - *первая жена (муж)*
авһ бергн - *жена дяди (по отцу)*
айс - *мелодия*
алд - *сажень*
алднд - *около*
анд - *названный брат*
ар үзг - *север*
асхн хот - *ужин*
ах - *старший брат*
ахулх - *прибираться*
ач - *1.внук 2. племянник*
баз - *мужья сестер*
бөл - *двоюродные*
гергн - *жена*
бәәдл-җирһл - *жизнь*
белг - *подарок*
бергн - *жена старшего брата*
давулх - *проводить (время)*
даңгин - *всегда*
дацң - *факультет*
мартх - *забывать*
наадх - *играть*
наһцх - *брат матери*
наһц эгч - *сестра матери*
нурһлҗ - *в основном*
отхн - *младший ребенок*
оютн - *студент*
өмн үзг - *юг*
сойл - *культура*
соньн - *интересный*
сул цаг - *свободное время*
сүв-селвг - *совет*
таварлад - *сидеть свободно*
төгсәх - *заканчивать*
төркн - *родители, родня (замуж.женщины)*
төрл - *родня*
төрх - *рождаться*
урдаснь - *заранее*
урднь - *раньше*
ууһн - *старший ребенок*

делгүр - *магазин*
делм - *полусажень*
дорд үзг (зүн үзг) - *восток*
дү - *младший*
җиңнүлх - *звонить*
зе - *внук (по дочери)*
зерг - *степень*
илгәх - *присылать, отсылать*
көдлх саната - *хочет работать*
көгҗм - *музыка*
күләх - *ждать*
күлг - *скакун*
үдин хот - *обед*
үй - *поколение*
үрдүд - *дети*
хадм эк - *теща, свекровь*
хадм эцк - *тесть, свекр*
хәрд һарх - *выходить замуж*
худнр - *сваты*
хурах - *собирать*
цаһан төр болх (фразеол) - *рожать*
эңкр - *милый, дорогой*
эр - *мужчина*
эм - *женщина*
эрк биш - *непременно*

2. ГИИЧД

1. Умштн.

Һарсн өдр

Өцклдүр мини үр көвүнә һарсн өдр билә. Эн орс, нернь Володя. Эн хөрн дөрвтә болв. Володя үүрмүдән герүрн гиичд дуудв. Йовхиннь өмн би лавкур одад, соньн дегтр хулдҗ авув. Эннь мини белг. Дәкәд автобуст сууһад Володян тал ирүв.

Володя эврән нанд үүд секв.

- Менд, Бадм! Чамаг ирснд йир байрлҗанав!

- Менд, Володя! Һарсн өдрчн өлзәтә болг! Сансн сананчн күцтхә, сурһульчн өмәрән йовтха!

- Ханҗанав, үр минь! Ода чамаг эврәнь үүрмүдтәһән таньлдулхар бәәнәв, эннь Аня, Лена, Витя болн Олег.

- Танла таньлдсндан йир байрлҗанавидн, Володя тана тускар даңгин келдг билә.

Дәкәд Володя мадниг соньн хотар тоов. Ширә эргәд суусна хөөн Витя сөңгән өргәд, түрүн болҗ йөрәлин үгән келв:

- Түрүн үгдән би үр көвүһән йөрәһәд, бат кишгтә, ут наста бол гиҗ келхәр бәәнәв. Цааранднь чигн иигҗ даңгин байрта-бахта, әрүн седклтә, кен ахан күндлҗ, кен бичкдүдән тевчҗ, зу нас наслҗ йов гиҗ, чамаг йөрәҗәнәв!

Володя Витяд ханлтын үгән келәд:

- Үүрмүд минь, мини белдсн хот-хоолас амстн, бичә эмәтн. Эн шарсн заһсн, давста заһсн, эннь һурвн зүсн чиксн махн, цань дотран альмта шарсн нуһсн, давста теңгрин ки чигн бәәнә, эннь одахн түүҗ авсн темсн - гиҗ келв.

Цуг белдсн хотнь әвртә гидг шимтә болн амтта болв. Маднд йир гидгәр таасгдв. Мадн Володяг бууляд ханлтын үг келүвидн. Хөөнь ширә һатцас һарад, сәәхн көгҗмин айс соңсувидн, дала би биилүвидн, ду дуулувидн. Тегәд байртаһар цаган давулхла хәрх чигн дурн күрхш.

2. Эн текстд сурврмуд тәвтн.

3. Амн үгәр келтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

А

1. Альдаран Володя үүрмүдән дуудв?	1. Герүрн.
2. Володя кедүтә болв?	2. Хөрн дөрвтә.
3. Бадм Володяд ю белглв?	3. Дегтр.
4. Володя Бадмиг кенлә таньлдулв?	4. Эврәнь үүрмүдлә.

Б

1. Ширә деер ямаран хот бәәҗ?	1. Шарсн заһсн, давста заһсн, һурвн зүсн чиксн махн, дотран альмта шарсн нуһсн, давста теңгрин ки, одахн түүҗ авсн темсн.
2. Үүрмүд цаган яһҗ давулв?	2. Эдн соньн айс соңсв, биилв, ду дуулв.
3. Һарсн өдр яһҗ давв?	3. Һарсн өдр байртаһар давв, хәрх дурн күрсн уга.

В

1. Чи гиичд одхдан дуртавч?	1. Э, би гиичд одхдан йир дуртав.
2. Би гиичд одхларн цецгә хулдҗ авдв. Чи болхла яһдвч?	2. Би болхла цецгә эс гиҗ торт хулдҗ авдв.
3. Би даңгин үүрмүдән гертән авч ирдв. Чи тиигдвч?	3. Би болхла үүрмүдән даңгин дуудхшв, юңгад гихлә нанд цол уга.
4. Би эврән гиичнртән хот белддв. Чи яһдвч?	4. Нанд экм нөкд болна.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәһәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

А

- Менд, Намҗл! Эндр асхар ю кехвч?
- Менд, Цаһан! Дала керг уга.
- Тиим болхла нантал гиичлҗ ир. Нанд шин диск бәәнә. Хамдан соңсхмн.
- Ханҗанав! Эрк биш ирхв, күләҗә.
- Асхлад, долан часла ир. Нә, сән бә!
- Байрта харһҗай!

Б

- Менд, Санл!
- Менд, Баатр!
- Эндр Делгриг һарсн өдрләнь одҗ йөрәхвидн, мартад угавч?
- Уга, мартсн угав, зуг ю белглхән меджәхшв.
- Тиим болхла орс үлгүрмүд сергәҗ ав: «Нанд белгчн үнтә биш, чини дурнчн үнтә», эс гиҗ «Дегтр хамгин үнтә белг».
- Сән сүв-селвг өгсндчн ханҗанав! Дегтрин делгүрт однав. Асхар харһхмн!

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

8. Җаңһрч Шавалин Даван баһчудыг йөрәлһнә тасрха соңстн. Чеежәр дастн.

…Бәрсн гертн бәәшң болг,
Бәәсн бийстн өнр, өсклң болг,
Идән-чигән эдл-уухтн элвг болг,
Иньг-үүрмүдтн олн болг.
Үрн-саднтн герәр дүүрг.
Ээҗ-аавиннь чигн, элгн-саднаннь чигн
Элк җөөлдәҗ, эн кенәв гихлә,
Эк-эцкиннь нер дуудултн,
Аав-ээҗиннь нас зүүтн,
«Алтн хүрмд» күрх болтн!

9. Эн үлгүрмүд умшад, тодлҗ автн.

Үвлин теңгр бората болдг, үүрсг күн гиичтә болдг.
Орсн хур гиидг, ирсн гиич хәрдг.

НЕМР ДАМШЛҺД

1. *Тана өрк-бүлд темдглгддг байрта өдрмүдин тускар келҗ өгтн. Танад кен гиичлҗ ирнә?*

2. *Хүрмин гиичнриг яһҗ тосдгин тускар келтн.*

3. *Тана үүрин һарсн өдр болхла, та ямаран йөрәл тәвдвт?*

ТОЛЬ

асхн	- *вечер*	сергәх	- *восстанавливать, освежать (в пам.)*
әрүн	- *чистый, светлый*	сөң	- *тост*
әрүн седкләсн	- *от всего сердца*	таньлдх	- *знакомиться*
бәәшң	- *дворец*	тевчх	- *терпеть, простить*
белдх	- *готовить*	темдглх	- *отмечать*
боран	- *ненастье*	тосх	- *встречать*
буульх, магтх	- *хвалить*	тоох	- *угощать*
бүрүл	- *сумерки*	түүҗ авх	- *собирать*
гиих	- *переставать (о дожде)*	үнтә	- *дорогой*
давста	- *соленый*	үр	- *друг*
дамҗад	- *через*	хамдан	- *вместе*
дуудх	- *звать*	ханлтын үг	- *благодарность*

дуудулх	- *вызывать*	харһх	- *встретиться*
иньг	- *друг*	хәрх	- *возвращаться домой*
керг	- *дело*		
кимд	- *дешевый*	хөөн	- *после*
күләх	- *ждать*	цол	- *1.звание*
күндлх	- *уважать*		*2. свободное время*
нөкд болх	- *помогать*	чиксн махн	- *колбаса*
өмәрән	- *вперед*	шарсн	- *жареный*
өнр	- *многодетный*	шимтә	- *сочный*
		элвг	- *обильный*

3. КҮҮНӘ ЧИРӘ ЗҮСН

1. Умштн.

Мини үр көвүнә дү күүкн

Өцклдүр би эврәннь үр көвүнүр гиичт одлав. Эн намаг дү күүкнләһән таньлдулв. Энүнә нерн Альма, эн хөрн хойрта, ахасн һурвн җил дү.

Альма мел ахиннь бәәдлтә, эн өндр нурһта, ке цогцта сәәхн күүкн. Бас эн цәәвр үстә, ик хар нүдтә, сәәхн күмсгтә болчкад, тааста инәмсглтә.

Өцклдүр Альма цаһавр өңгтә бүшмүдтә билә. Эн бүшмүд Альмад йир зокаста. Ахиннь келсәр, дү күүкнь даңгин кееһә бүшмүд болн нань чигн сәәхн хувц өмсхдән дурта.

Ах дү хойр йир серглң болн ниич болсар, мадн әвртә гидгәр эн асхан давулувидн. Нанд мини үүрин дү күүкн йир таасгдв, энүнлә таньлдсндан би йир байрта үлдүв.

2. Эн текстд сурврмуд тәвтн.

3. Амн үгәр келтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

А

1. Өцклдүр Та альд биләт?	1. Эврәннь үүрүрн гиичт одлав.
2. Эн Таниг кенлә таньлдулв?	2. Эврәннь дү күүкнлә.
3. Энүнә нерн кемб?	3. Энүнә нерн Альма.
4. Эн кедүтә?	4. Эн хөрн хойрта.
5. Эн ахиннь бәәдлтәй?	5. Э, эн йир ахан дураҗ.
6. Эн ямаран нурһта?	6. Эн өндр нурһта.
7. Энүнә үснь ямаран?	7. Энүнә үснь цәәвр.
8. Эн ямаран нүдтә?	8. Эн ик хар нүдтә.
9. Эн ямаран бүшмүд өмсҗ?	9. Альма цаһавр өңгтә бүшмүд өмсҗ.
10. Эн бүшмүднь күүкнд зокмҗтай?	10. Бүшмүд Альмад йир зокаста.
11. Альма ямаран хувц өмсхдән дурта?	11. Эн кееһә бүшмүд болн нань чигн сәәхн хувц өмсхдән дурта.

Б

1. Ах дү хойрас Альма ахий?	1. Уга, Альма дү.
2. Эн дунд нурһтай?	2. Уга, эн өндр нурһта.
3. Энүнә үснь харий?	3. Уга, энүнә үснь цаһавр.
4. Энүнә нүднь бор өңгтәй?	4. Уга, энүнә нүднь хар.
5. Эн хар бүшмүд өмсҗий?	5. Уга, эн цаһавр бүшмүд өмсҗ.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәһәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

А

- Өцклдүр би театрт нег күүкнлә таньлдув.
- Үнәрий? Эн ямаран?
- Йир сәәхн. Эн харвр үстә болн тааста инәмсглтә.
- Энүнә нүдн ямаран?
- Нүднь? Хар болҗ медгдв.
- Эн өндр нурһтай?
- Уга, эн дунд нурһта.
- Энүнә нернь ямаран?
- Энүнә нерн Байрта.

Б

- Маңһдур мана багт шин соңсач ирхн чигн.
- Альдас медвч?
- Би энүнлә эндр хот уудг хорад таньлдув.
- Эн альдас ирҗ?
- Эн Әәдрхнәс. Өндр нурһта, ке сәәхн цогцта, ик хар нүдтә көвүн.
- Энүнә хувцнь ямаран?
- Эн бор костюмта, цаһан киилгтә билә.
- Эн сахлтай?
- Уга, энүнд сахл чигн, өргни сахл чигн уга.

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

8. Эн үлгүрмүд умшад, тодлҗ автн.

Күүнә кеермҗ ухан, күлгин кеермҗ хурдн.
Нур дунд нуһсн сәәхн, нутг дунд номтань сәәхн.

НЕМР ДАМШЛҺД

1. Деер өггдсн текстәр дамҗад, эврәнь ахинь (экинь, дү күүкнәнь) чирә зүснә тускар келтн.

2. Та тана үр көвүнлә (күүкнлә) нег хорад бәәдг көвүнә (күүкнә) тускар медхәр бәәнәт. Ямаран сурврмуд үүртән тәвҗ болхмн?

3. Эн текст соңстн. Амн үгәр келҗ үзтн.

Мини таньл

Нанла хамдан нег хорад китд көвүн бәәнә. Эн дунд нурһта, зөвәр ээмтә-далта баахн көвүн. Тиигчкәд энүнә нүднь көк, хамрнь болхла һо. Түрүн ирхдән эн ут, ээм цацу үстә билә. Дәкәд бәәҗәһәд үсән хәәчләд, ода ахр үстә болв.

Эн нурһлҗ харвр шалвр болн цәәвр өңгтә киилг өмснә.

Үүрмүднь энүнд йир дурта, юңгад гихлә эн йир серглң, ниич болн цаһан саната көвүн.

ТОЛЬ

баахн, баһ наста	- *небольшой, молодой*
һо	- *прямой*
дунд нурһта	- *среднего роста*
ке сәәхн	- *красивый, нарядный*
кеермҗ	- *украшение*
күмсг	- *брови*
ниич	- *дружелюбный*
номта	- *ученый*
маштг	- *низкий*
өңгтә	- *цветной*
сахл, өргни сахл	- *усы, борода*
серглң	- *веселый*
соңсач	- *слушатель*
тааста инәмсглтә	- *с приятной улыбкой*
хәәчлх	- *стричь*
цаһан саната	- *добрый*
цацу	- *равный*
цәәвр	- *беловатый*
ээмтә-далта	- *плечистый, широкоплечий*

4. КҮҮНƏ ЗАҢ

1. Умштн.

Нанла нег хорад бәәдг күн

Нанла хамдан нег хорад француз көвүн бәәнә. Энүнә нерн Жорж. Эн математик болн кибернетик ном дасна.

Жорж номһн, көдлмшт дурта күн. Эн эврәннь диссертац бичхин төлә өдрин дуусн гилтә көдлнә. Би эврән унтхдан йир дуртав, эн болхла өрүн эртәс авн босад көдлмштән орна. Энүнә сул цагнь йир баһ болвчн, нанд нөкд кергтә болхла, Жорж даңгин нанд дөң-тусан күргнә.

Мадн нурһлҗ хамдан амрнавидн. Жорж серглң, хурц ухата көвүн. Ма хойрт нәәҗ олн. Эдн дару-дарунь мана хорад цуглрна. Жорж сән гидгәр гитар цокна, тегәд мадн хамдан орс болн франц ду дуулнавидн.

Мадн ни-негн бәәнәвидн. Би зуг бийдән дурта, хатуч болн хов зөөдг улст дургов. Миниһәр болхла, Жорж тиим биш. Эн цаһан саната болн болһамҗта, килмҗтә болн үннч үр.

2. Эн текстд сурврмуд тәвтн.

3. Амн үгәр келтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

А

1. Чи кенлә нег хорад бәәнәч?	1. Би француз көвүнлә бәәнәв.
2. Эн ю кенә?	2. Эн математик болн кибернетик ном дасна.
3. Ода эн ямаран керг күцәнә?	3. Эн диссертац бичҗәнә.
4. Эн көдлмшән кезә эклнә?	4. Нурһлҗ өрүн эртәс авн.
5. Тадн яһҗ амрдвт?	5. Мадн үүрмүдтәһән цуглрад, ду дуулдвидн.

Б

1. Жорж шуугата, бурмха күний?	1. Уга, эн номһн.
2. Тана үүртн хоома күний?	2. Уга, эн көдлмшт дурта.
3. Тана үүртн му заңтай?	3. Уга, эн серглң болн хурц ухата.
4. Тана нәәҗ хатучий?	4. Уга, эн цаһан саната.
5. Эн зуг бийдән дурта, деегүр күний?	5. Уга, эн килмҗтә болн болһамҗта.
6. Тана үр көр күний?	6. Уга, эн ик санан уга һольшг күн.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәһәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

А

- Чи амрлһна өдрмүдт альдаран геедрвч?
- Нарн өдрләй? Эврәннь үүрмүд тал гиичлҗ одлав. Кезәнәс авн үзлцәд уга биләвидн. Отхн көвүһинь һарснас авн нам үзәд уга биләв.
- Нә тегәд, кенә бәәдлтә болҗ медгдв?
- Миниһәр болхла, эцкән дураҗ.
- Эдн өрк-бүләрн салу бәәнү?
- Э, салу. Эднә патьрнь йир сән, сарул болн тохнята.

Б

- Нә, тегәд? Чамд мини эцк таасгдви?- гиҗ Бадм сурв.
- Йир таасгдв. Эн серглң болн байрта-бахта күн бәәҗ. Эн кедүтәв? – гиҗ Санҗ соньмсв.
- Удлго җирн долата болх.
- Үнәрй? Бәәдләрнь болхла ода чигн баахн наста гиҗ келҗ болхмн, - гиҗ Санҗ алң болв.
- Цугтан тиигҗ келнә. Эн шулун-шудрмг, ода күртл спортар соньмсна. Зунын цагла велосипедәр гүүлгнә, үвлд болхла лыжар дошна, - гиҗ омгтаһар Бадм келв.
- Тиимий? Әвртә! Эн чаңһ заңта күн бәәҗ.
- Тиигчкәд хара зөңгдән сууҗ чадхш, мел даңгин ямаран болвчн көдлмш кехдән дурта.

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

8. Эн үлгүрмүд умшад, тодлҗ автн.

Заң сәәтд күн хурдг, замг сәәтд заһсн хурдг.
Хоома күн хойр көдлмштә.
Залхуһин герт түлән уга, зальгдгин герт хот уга.
Көвүг үүрәрнь, күүкиг үүләрнь.
Ховиг келсн – ховч, ховиг зөөсн – хойр холван ховч.

НЕМР ДАМШЛҺД

1. Ямаран күүнлә нег хорад бәәх санатавт? (Эврәннь тоолвран иим үгәр эклтн: Нанла бәәх күн заңгарн…).

2. Ямаран күүнлә көдлхд күнд? Энүнә тускар та юн гиҗ санҗанат?

3. Ямаран күүнә тускар мадн иигҗ саннавидн: «Эн җөөлн зүрктә күн», «Эн цаснас цаһан саңната күн»?

4. Эврәнь эк-эцкинь заңгин тускар келтн.

5. Эврәнь үр көвүнә (күүкнә) хоран бәәдлин тускар бичтн, эн бәәдләрнь эзнәнь заңгинь цәәльтн.

6. Диалог умштн, амн үгәр келҗ өгтн.

А

- Менд! Кезәнәс авн үзлцәд угавидн.
- Э, тиим. Би кергәр талдан һазрт йовлав.
- Шидр цугтан хурад, чамаг санҗалавидн.

Б

- Эндрәс авн эдлврән ик гидгәр баһрулх кергтә.
- Юн болв?
- Мана фирмин керг мууһар күцәгдҗәнә. Оруһас һарунь икдҗәнә.
- Яһлав! Шулуһар эн му йовдл төгстхәл!
- Иим йовдлас шулун һархин төләд үнтә чолуһан, алтн-мөңгн кегдлмүдән хулдх кергтә.
- Ю-у әәҗәсв! Алтан хулдчкад яһҗ бәәхви! Күүнәс эс гиҗ шаңһас өгъялҗ мөңг авч болшгой?
- Уга, ода цаг тиим болв. Цугтан нег кевәрн.

В

- Үлмҗ, сүл цагт үүрчн мел бизһтә-уурта бәәдлтә йовад бәәнә. Юн болв?
- Кеҗәх кергнь күцәгдҗәхш. Тиигчкәд мөңгән геенәд, банкрот болҗ йовна.
- Яһлав-яһлав! Үнәрй?
- Үнн кевтә. Нанд өөрхн улс келсн билә.

ТОЛЬ

алң болх	- *удивляться*	омгта	- *гордый*
арһта	- *находчивый, умелый*	өгъялх	- *давать в долг*
баһрулх	- *уменьшать*	өдрин дуусн	- *целый день*
бизһтә	- *вспыльчивый*	патьр	- *квартира*
билгтә	- *талантливый*	санамр	- *беспечный*
бурмха	- *ворчливый*	салу	- *отдельный*
геех	- *терять*	татх	- *тянуть*
геедрх	- *потеряться*	тоомсрта	- *авторитетный*
һавшун	- *ловкий*	тохнята	- *упорядоченный*
һалзу	- *бешеный*	түлән	- *топливо*

hару - *убыток*
hацата - *упрямый*
hольшг - *вежливый*
залху - *ленивый*
заң - *характер*
зөөх - *носить*
йовдл - *поступок*
караг - *высокомерный*
кегдлмүд - *поделки*
кезәнәс авн - *с давних пор*
килмҗтә - *старательный*
көр - *хвастливый*
күцәх - *выполнять*
күчтә - *могучий*
медмг - *самонадеянный*
модьрун - *грубый*
ном - *наука*
номhн - *спокойный*
нүл уга - *безобидный*
ору - *прибыль*
удлго - *скоро*
уурта - *сердитый*
үннч - *правдивый*
үүл - *действие, дело*
хам-хоша улс - *соседи*
хара зөңдән - *необоснованно*
хатуч - *жадный*
хов - *сплетня*
ховдг - *жадный, алчный*
хоома - *небрежный*
хурц ухата - *остроумный*
чаңh - *сильный*
чидлтә - *сильный*
шаңhа - *казенный*
шидр - *недавно, рядом*
шулун-шудрмг - *шустрый*
эдлвр - *потребление*

5. ГИИЧЛҮР

1. Умштн.

* * *

«Элст» гидг гиичлүр мана хотл балһсна тал дунд дүңгәнә. Эн ик, олн давхр гер. Негдгч давхртнь тетклһнә бюро бәәнә. Мадн өөрдҗ ирәд, администраторас сул ормин тускар соньмснавидн. Эн маднд зуг хойр күн бәәдг хорас сул бәәнә гиҗ хәрү өгв.

Кергтә цаасинь бичҗ өгәд, паспортан үзүләд, квитанцинь болн бәәх зөвшәл өгчәх тиизтә цаасинь авад, дөрвдгч давхрт лифтәр һарчанавидн.

Мана бәәх хора у болн сарул, терзнь балһсна талвң тал һарчана. Мана хора бүдлүртә болн һарч ирдг хората. Орҗ ирхлә, үүднә барун бийд ширә болн хойр тохавчта сандл, зүн бийд хойр орн болн хувцна үкүг бәәнә. Терзин өөр телевизор зогсчана.

Хувцан хорадан үлдәчкәд, мадн невчкн зуур сергхәр һаза һарувидн. Бас чигн телефо-автомат олҗ авад, балһснд бәәх элгн-саднддан, үүрмүдтән җиңнүлх кергтә. Бүкл хойр частан балһсна цутхлңгар йовад, шин тосхлтс, бумблвс һәәхснә хөөн гиичлүртән ирәд, негдгч давхрт бәәсн кафед хотан уувидн. Дәкәд хорадан орад амрх кергтә. Маңһдур мана көдлмш эклх.

2. Эн текстд сурврмуд тәвтн.

3. Амн үгәр келтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

1. «Элст» гидг гиичлүр альд бәәнә?	1. Хотл балһсна тал дунд.
2. Эн ямаран гер?	2. Эн ик, олн давхр гер.
3. Кен сул хорасин тускар келҗ өгнә?	3. Сул хорасин тускар администратор цәәлһнә.
4. Гиичлүрт ямаран хорас бәәнә?	4. Гиичлүрт нег, хойр күн бәәдг хорас, люкс болн полулюкс гидг хорас бәәнә.
5. Хораннь түлкүриг һархларн кенд өгх зөвтәвидн?	5. Хоран түлкүриг давхрин маначд өгх кергтә.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәһәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

А

- Менд, Басң. Кезә ирләч?
- Менд. Өцклдүр асхар ирләв.
- Элгн-саднддан зогсвчи?
- Уга, би «Элст» гиичлүрт бәәнәв.
- Сәәдҗч! Гиичлүр балһсна тал дунд бәәнә. Нааран-цааран күрхд гиигн.

- Э, би бас му биш гиҗ санҗанав. Институт күртл йовһар күрч чигн болҗана. Чи эврән альд бәәдвч?

- Би патьр нәәмәдлҗ бәәнәв.

- Терчн үнтәй?

- Дала үнтә биш. Сардан дөрвн миңһ күрнә. Нанур гиичлҗ ир.

- Сән, эрк биш ирхв.

Б

- Өцклдүр би телефоһар нег ормта хора батлҗ авлав.

- Тана нерн-усн ямаран?

- Бадмаев.

- Э, тиим батлвр бәәнә. Эн цааснд бийинь тускар бичтн.

- Һурвдгч давхрт бәәхәр седләв. Тиим арһ бәәнү?

- Э, бәәнә. Ода сул хорас дала.

- Йир сән. Нег ормта хоран үн кедү күрнә?

- Хонгтан хойр миңһн болх. Мөңгинь касст орултн. Хоран түлкүриг давхрин маначас автн.

В

- Саңһҗ, альд зогсвч?

- Намаг «Санкт-Петербург» гидг гиичлүрт орулв, эннь балһсна цутхлңд, Петропавловск шивән өөр бәәнә. Чи яһвч?

- Би болхла «Спутник» гиичлүрт бәәнәв. Нанд таасгдна. Нанла хамдан Аһшас ирсн багш бәәнә.

- Үзлцх кергтә. Маңһдур нанур ир.

- Чи ямаран тойгта хорад бәәнәч?

- Арвн нәәмдгч тойг. Хойрдгч давхрт бәәнә. Давшурар өөдән һарад, барун талагшан эрг. Долан часла чамаг күләҗәнәв.

Г

- Гемән surҗанав, хойрдгч давхрт нүүҗ болхий?

- Уга, эн давхрт ода деерән нег чигн сул орм уга.

- Хойр зун дөрвдгч хора сулдсн угай?

- Уга түлкүрән өгәд уга.

- Буйн болтха, нег юмн сулдхла нанд зәңглчкит.

Д

- Манҗ, нанд нег хаһлх төр һарч ирв. Америкәс нег үүрм удл уга гиичлҗ ирх, альд бәәлһхнь медгдҗәхш.

- Эврән юн гиҗ бичҗ?

- Кел дасхин кергт, таньл өрк-бүлд бәәх санатав гиҗ бичлә, зуг мини нег хората патьрт багтшговидн гиҗ би зовҗанав.

- Би чамд нөкд болнав. Мини өөрхн таньл өрк-бүл нег хораһан нәәмәдлхәр бәәнә. Тиигчкәд балһсна цутхлңд бәәнә.
- Йир сән. Ик гидгәр ханҗанав.

Е

- Гемән сурҗанав, хора нәәмәдлҗ өгчәнәт гиж соңслав?
- Э, чикәр келҗәнәт. Кедү цагт бәәхәр бәәнәт?
- Хойр сардан бәәхәр бәәнәв.
- Үнинь меднт? Сардан һурвн миңһ авдв.
- Хойр-һурв дәкҗ уудг хоттаһан болхла, кедү күрх?
- Тиим болхла, тавн миңһ татх.
- Болҗана, кезә ирж хәләҗ болх?
- Ода чигн ирәд хәләтн.

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

8. Эн үлгүрмүд умшад, тодлҗ автн.

Хар гертән хан, бор гертән богд.
Гиичәс хот бичә хармн, бийәсн хувц бичә хармн.

НЕМР ДАМШЛҺД

1. Текст умштн. Медсән амн үгәр келтн.

«Балтика» гидг гиичлүр

«Балтика» гидг гиичлүрт давхр болһнд гишң ресторанмуд, бармуд көдлнә, һанцхн цә уудг чигн салу өрә бәәнә. Туристнриг теткдг өөдән медрлтә үс хәәчлдг, нүр-һар цеврлдг, цогц-махмуд базһдг улс көдлнә. Халун уурта бийән уһадг орм чигн бәәнә. Асхн болһн концерт болна.

Давхр болһнд хувц-хунр уһадг, цеврлдг, ясдг туслмҗ бәәнә. Күнд аца зөөдг чигн, эмч дууддг чигн, өрүнд кергтә цагла серүлдг чигн улс өдр-сө уга нөкд болхдан белн. Эн цуг өңгәр кегддг дөң.

Энүнә деер мөңгән орулад бас олн зүсн тус үзҗ болхмн. Эн дотр цецгә, хот-хол хорад авч ирлһн, чачр, чемода яслһн, билет хулдҗ авлһн, ямаран болвчн һәәхмжд одлһн болн нань чигн.

2. Та түлкүрән хорад үлдәчкҗт, үүдн хаагдҗ одв. Яһҗ, ямаран үг олзлҗ, давхрин маначиг дуудхмн, дөң сурхмн. Олзлх үгмүд: мартчкҗв, хорадан яһҗ орхмб, буйн болтха, немр түлкүр.

3. Деерк текст олзлад диалог тогтатн.

ТОЛЬ

ацан	- *груз*	талвң	- *площадь*
базhх	- *массажировать*	тетквр	- *обеспечение*
батлҗ авх	- *закрепить*	тииз	- *печать*
богд	- *владыка*	тойг	- *номер*
бумблв	- *памятник*	тосхлт	- *строительство*
бүдлүр	- *ванна*	тохавчта сандл	- *кресло*
гемән сурх	- *извиниться*	тус	- *помощь*
hарч ирдг хора	- *туалет*	түлкүр	- *ключ*
hәәхүл	- *выставка*	у	- *просторный*
давхр	- *1.двойной 2.этаж*	уур	- *пар*
давшур	- *лестница*	үкүг	- *шкаф*
дүңгәнә	- *возвышается*	хаhлх төр	- *тема, которую нужно раскрыть*
зовх	- *страдать*		
манач	- *сторож*	хармнх	- *жалеть*
нәәмәдлhн	- *нанимать*	хотл балhсн	- *столица*
нүүх	- *кочевать*	цогц-махмуд	- *тело*
өңгәр	- *даром*	цутхлң	- *центр*
өөдән медрлтә	- *очень образован.*	шивә	- *крепость*
соньмсх	- *интересоваться*	чачр	- *навес*
тал дунд	- *посередине*	ясх	- *чинить*

6. ХОТ УУДГ ХОРА

1. Умштн.

Мана хот уудг хора

Мана институтын хот уудг хора негдгч давхрт бәәнә. Энд мадн нурһлҗ ик завсрт һарад, үдин хотан уунавидн, зәрмснь, общежитьд бәәх оютнр, өрүни чигн хотан эдлнә.

Эн касс. Кассин өөр эндрк меню бичәтә. Би энүг хәләчкәд, шөл, хуурсн мах боднцгтаһинь болн хойр компот авхар шиидүв. Мини үр болхла шарсн заһс болн ноһамл авв. Маднд мана хот уудг хора таасгдна.

2. Эн текстд сурврмуд тәвтн.

3. Амн үгәр келтн. Деернь эврә тоолвран немтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

А

1. Хот уудг хоратн хойрдгч давхрт бәәнү?	1. Уга хот уудг хорамдн негдгч давхрт бәәнә.
2. Та өрүни хотан долан часла уудвт?	2. Уга, өрүни хотан нәәмн часла уудвидн.
3. Та гертән үдин хотан эдлдвт?	3. Уга, үдин хотан институтын хот уудг хорад эдлдвидн.
4. Та үсәр кесн хотд дуртавт?	4. Уга, би үсәр кесн хотд дургов.

Б

1. Буфет болн хот уудг хора альд бәәнә?	1. Буфет хойрдгч давхрт бәәнә, хот уудг хора болхла негдгч давхрт.
2. Үдин хотан альд эдлдвт?	2. Үдин хотан институтд, асхни хотан общежитьд эдлдвидн.
3. Үдлә ямаран хот уудвт?	3. Үдлә борщ болн шарсн мах авдв.
4. Та шарсн махнд дуртавт?	4. Э, би шарсн махнд йир дуртав.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәһәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

А

- Мендвт! Эн ширә сулый?
- Э, сул. Суутн. Эн меню бәәнә, авад хәләтн.
- Маднд хуурсн хавст, соуста заһс, ээзгә, тос болн хойр стака адамчин шүүс авад ирит, буйн болтха.

- Кофе уух болвзат?
- Уга, ханҗанавидн. Кедү күрв?
- Зун тәвн арслң болв.
- Болҗана, эн автн.

Б

- Бадм, чамд асхни хот таасгдви?
- Э. Йир амтта болн гиигн болҗ медгдв.
- Чамдан гиһәд белдләв.
- Ханҗанав, хәәмнь минь. Чамаг хот белдхдән әвртә гиҗ даңгин тоолдв.

В

- Байрта! Әвртә сәәхн амтта торт болһҗч! Яһҗ кевч, рецептынь келхнчн.

- Эрк биш келнәв! Энтн «Наполеон». Хойр зун тәвн грамм тос эс гиҗ маргарин, һурвн стака һуйр, һурвн зун грамм өрм кергтә. Цугинь зуурад киитрүлд тәвхмн. Дәкәд тавн әңгд хуваһад, элдәд болһхмн. Хавтха болһниг кремәр наахмн.

- Креминь яһҗ кедвч?
- Күнд биш. Һурвн зун грамм тос болн әмтәхн өткн үс зуурхмн.
- Ханҗанав. Эрк биш эврән кенәв.

Г

- Тер күүндврән ууратн! Хот тәвтн.
- Геснчн өлсчәнүй?
- Э.
- Халулхмб, аль көрәд уга гиҗ тоолҗанч?
- Халулхм биш, халун кевтән бәәһә.
- Нанд болхла хот уух дурн күрчәхш.

Д

- Махнчн шатсн угай?
- Уга.
- Альков, амсҗ үзсв.
- Амстн, буйн болтха.
- Деернь бас чигн бурш болн давс нем.

З

- Нә, дурн күрсән шүүҗ ав
- Хойр ик порц морожен болн уста үзмин шүүс авхм бәәҗ, зуг үнтә болх.
- Бичә әәһәд бә, би мөңгинь өгнәв.

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

8. Эн үлгүрмүд умшад, тодлҗ автн.

Урна урл тоста.
Һар көндрхлә, амнчн көндрдг.

НЕМР ДАМШЛҺД

1. Эндр ресторанд одх зөвтәт. Ямаран хот авхт? Амн үгәр келтн.

2. Шог келвр умштн.

Залунь гергнәсн сурҗана:
- Хот белн болв?
- Уга, белн болад уга.
- Тиим болхла, һарад хот уудг хора олҗ авад, үдин хотан иднәв.
- Зогсча, буйн болтха.
- Тегәд белн болхий?
- Уга, хамдан йовий.

3. Үлгүрләд, эврән тиим шог келвр келтн.

4. Эврәнь дурта хотан яһҗ белддвт? Ямаран хот-хол кергтә?

5. Текст умштн. Үгмүдинь олзлад күүндвр тогтатн.

«Заһсчин одн»

Лагань балһснд италь улсин «Заһсчин одн» гидг ресторан секгдв. Асхн болһн шин ресторанд олн әмтн хурна. Зуг хол ухата биш күн италь улсин хот һанцхн пицц болн спагеть гиҗ тоолна. Үннднь болхла, заһсн болн махн энүнд бас ончта орман эзлнә.

Дотрнь орад, би ширә һатц сууһад, менюһинь хәләвв. Түрүн авгтан би заһсар кесн хотынь шинҗлүв. Дәкәд би «Теңгсин киитн хот» гидг ноһамл болн нег бокал улан әрк авув. Эднә үн мана ресторана үнәс хойр дам үнтә болҗ һарв. Ноһамл йир хурц болчкад сән амтта болҗ медгдв. Дәкәд би спагеть гидгинь амсув.

Мини үдин хот нег ааһ цәәһәр төгсв. Цуг эн идсн, амссн юмн кезәнә нег дәкҗ одсн Италь орн-нутгин туск тодлвриг мини ухнд сергәв.

ТОЛЬ

амсх	- *пробовать*	өвәрц	- *своеобразный*
амтн	- *вкус*	секгдв	- *открылся*
амтта	- *вкусный*	теңгс	- *море*
әмтәхн	- *сладкий*	тодлвр	- *воспоминание*

бурш	- *перец*	төгсх	- *заканчиваться*
буслhх	- *кипятить*	уста үзм	- *виноград*
гесн өлсх	- *проголодаться*	үн	- *цена*
гиигн	- *легкий*	үнн	- *правда*
hатц	- *по другую сторону*	хойр дам	- *вдвойне*
hашун	- *горький*	хурц	- *острый*
деврх	- *литься через край*	хуурсн махн	- *тушеное мясо*
җимсн	- *ягоды*	хавстн	- *капуста*
зәәлх	- *полоскать*	чансн, болhсн	- *вареный*
зуурх	- *месить*	шинҗлх	- *наблюдать*
ишклң	- *кислый*	шүрүн	- *резкий*
киитрүл	- *холодильник*	шүүҗ авх	- *выбирать*
ноhамл	- *салат*	шүүс	- *сок*
ончта	- *особый*	элдх	- *месить (тесто)*
өткн	- *густой*	ээзгә	- *сыр*

7. ХОТ-ХООЛЫН ДЕЛГҮРТ

1. Текст умштн.

Гастроном

Элстин цутхлңд Ленина болн Губаревичин нертә уульнцсин ниилврт балһсна хамгин хуучн гастроном бәәнә. Энүнә нернь чигн тиим «Старый гастроном». Эн сән делгүр. Мадн даңгин нааран ирнәвидн. Энд олн зүсн хот-хол, кампадь-балта, өдмг, шин зер-земш, темсн чигн хулдгдна.

Өцклдүр би үүртәһән дәкәд тиигәрән одлав. Эн гастрономд йир сән кампадь хулддг әңг бәәнә. Мадн торт, балта болн кампадь авувидн. Талдан әңгднь чиксн мах, давслсн мах болн бөрг хулдҗ авувидн. Заһс хулддг әңгднь давста заһсна үнинь сурувидн.

2. Эн текстд сурврмуд тәвтн.

3. Амн үгәр келтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

А

1. Кампадь хулддг әңгд ю хулдҗ аввт?	1. Торт, балта болн кампадь.
2. Махна әңгднь ю хулдҗ аввт?	2. Чиксн мах, давслсн мах болн бөрг.
3. Үснә әңгднь ю хулдҗ аввт?	3. Өрм, әәрг, арвн өндг болн тос.
4. Әрк хулддг әңгднь ю хулдҗ аввт?	4. Хойр шил пиив, лимонад болн тәмк.

Б

1. Өндгн кедүнә?	1. Һучн тавн арслң күрнә.
2. Альмн кедүнә?	2. Үннь дөчн арслңгас авн эклнә.
3. Нег пачк тәмк кедү күрнә?	3. Арвн хойр арслңгас үлү болна.
4. Махн кедүнә?	4. Хамгин кимднь зун дөчн арслң күрнә.

В

1. Махна әңгд хөөнә аль үкрә мах аввт?	1. Хөөнә болн һахан мах аввидн.
2. Үснә әңгд ээзгә эс гиҗ аадмг аввт?	2. Ээзгә болн үс авувидн.
3. Кампадь хулддг әңгд коробкта кампадь аль балта аввт?	3. Энүнд кампадь болн хальмг цә авувидн.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәһәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

А

- Буйн болтха, чиксн махн бәәх угаһинь келит?
- Э, бәәнә.
- Кедү күрнә?
- Хойр зун арвн арслң.
- Нанд һурвн зун грамм чиксн мах болн хойр зун грамм тос өгит, буйн болтха.
- Чиксн махинь керчҗ өгхмб?
- Э, күнд эс болхла, керччкит.
- Мөңгинь касст орултн.

Б

- Нанд нег пакет өрм, арвн өндг, чигә болн ээзгә өгит.
- Давста эс гиҗ әмтәхн ээзгә өгхмб?
- Әмтәхн.
- Хойр зун хойр арслң болв.
- Ханҗанав.

В

- Иим соньн зер-земш альдас хулдҗ аввт?
- Һурвдгч микрорайона базрт.
- Та даңгин тер базрт хулд кедвт?
- Э, тиигчкәд эн базрт һанцхн зер-земш биш, темсн чигн, заһсн чигн бәәнә.
- Зер-земшин, темснә үннь ямаран болна?
- Цутхлңгд бәәсн базрас болн делгүрмүдәс невчк кимд.

Г

- Эн кедмн кедү болна?
- Килонь җирн арслң.
- Тәвәдәр хойр кило өгнт?
- Тиим болхла тәвн тавадар автн.
- Йир сән, авнав.

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

8. Эн үлгүрмүд умшад, тодлҗ автн.

Мөңгн угаһар базрт одхар, әмдәр һазрт ор.
Ус уудг худгтан бичә нульм.

НЕМР ДАМШЛЬД

1. Иим сурврмудт хәрү өгтн: Махна делгүрт ю хулдҗ авч болх? Үснә делгүрт юн хулдгдна? Заһсна әңгд юн хулдгдна?

2. Тана тал гиичнр ирх. Ямаран хот-хол хулдҗ авхт?

3. Та торт авхар бәәнәт. Ямаран күүндвр хулдачла болв? Бичтн, келтн.

ТОЛЬ

аадмг	- *творог*	темсн	- *овощи*
әңг	- *часть*	тәәрх	- *отрезать*
әәрг	- *кумыс*	тәмк	- *табак*
базр	- *рынок*	тоһш	- *крендель*
балта	- *пряник*	улан бурш	- *красный перец*
боднцг арчх	- *чистить картошку*	ус буслһх	- *кипятить воду*
бөрг	- *пельмени*	хавг	- *тыква*
һуйр	- *тесто*	хамгин	- *самый*
зер-земш	- *фрукты*	хар өрг	- *слива*
идән	- *пища*	худг	- *колодец*
исх	- *прокиснуть*	хулдач	- *продавец*
керчх	- *резать*	хулд кех	- *покупать*
мах утлх	- *резать мясо*	хуучн	- *старый*
ниилвр	- *соединение*	цә нерх	- *варить чай*
нульмх	- *плевать*	целвг	- *вид борцока*
өөкн	- *сало*	чигән	- *кумыс*
өрг	- *абрикос*	шикртә цә	- *сладкий чай*
өрм	- *сметана*	яңһг	- *орех*
сәрмсг	- *чеснок*	шөлн	- *бульон*

8. ЭД-ТАВРИН ДЕЛГҮРТ

1. Текст умштн.

Универмагт

Өцклдүр мадн «Торговый дом» гидг универмагт одлавидн. Энд костюм, күлтс, киилгүд болн нань чигн хувцн олн.

Зуг залу күүнә хувц хулддг әңгднь орувидн. Ямаран болвчн, цаһавр, бор, хар, ноһан чигн өңгтә костюм дала. Бас чигн олн зүстә күлтс, девлмүд, махлас бәәнә. Мини үр цаһавр өңгтә костюм хулдҗ авчана. Би болхла хаврт болн намрт өмсдг гиигн көк өңгтә күлт авхар бәәнәв. Көк өңг мини хамгин тааста өңг.

Хойрдгч давхрт һосн-башмгин әңг бәәнә. Үвл өөрдҗ йовна, тегәд би бийдән дулан һос хулдҗ авхар бәәнәв.

«Залу күүнә киилгүд» гидг әңгд би сәәхн киилг хулҗ авув, үүрм болхла, эрәтә зәңгвч авв.

2. Эн текстд сурврмуд тәвтн.

3. Амн үгәр келтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

А

1. Универмагт юн хулдгдна?	1. Костюм, күлтс, киилгүд болн нань чигн хувцн, һосн-башмг.
2. Галантерейн әңгд ю хулдҗ авч болх?	2. Эн әңгд өөмс, беелә, товч, утц-зү болн нань чигн юмн хулдгдна.
3. Тана үр ю хулдҗ авхар бәәнә?	3. Эн арсн күлт, үч махла болн үвлин башмг авхар бәәнә.

Б

1. Санл универмагт одлу?	1. Э, одла.
Санл универмагт одлу?	Э, универмагд.
Универмагд Санл одлу?	Э, Санл.
2. Энд киилг хулдҗ авч болхий?	2. Э, болх.
Киилг энд хулдгдну?	Э, энд.
Энд киилг хулдгдну?	Э, киилг.
3. Чи беелә хулдҗ авхар бәәнчи?	3. Э, беелә.
Чи беелә хулдҗ авхар бәәнчи?	Э, хулдҗ авхар бәәнәв.
Беелә чи хулдҗ авхар бәәнчи?	Э, би.
Беелә хулдҗ авх дурн бәәнү?	Э, бәәнә.

В

1. Чи үвлин аль намрин күлт хулдҗ авхар бәәнч?	1. Би үвлин болн намрин күлт авхар бәәнәв. (Хойраһинь авхар бәәнәв)
2. Намрт чи зузан аль гиигн күлт өмсдвч?	2. Зузан болн гиигн күлт өмсдв. (Зузанынь чигн гиигнинь чигн өмсдв)
3. Эцкдән киилг аль костюм хулдҗ авхмб?	3. Киилгинь чигн авхмн, костюминь чигн авхм.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәһәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

А

- Буйн болтха, тер костюм нанд үзүлит.
- Та ямаран кемҗәтәвт?
- Дөчн зурһадгч- нәәмдгч кемҗәтәв, һурвдгч нурһтав.
- Ямаран өңгтәһинь үзүлхмб?
- Харвр өңгтәһинь үзүлтн.
- Харвригий? Эн көк-хар костюм, эннь болхла күрң-хар. Нааран орад, өмсҗ үзтн.
- Нанд эн костюм йир таасгдв. Кедү болна?
- Эннь дөрвн миңһн арслң.
- Нанд зокҗану? Юн гиҗ санҗанат?
- Э, зокҗана, әвртә гидгәр.
- Буйн болтха, оратн, энүгитн авчанав.
- Йир сән. Мөңгинь касст орултн.

Б

- Тер башмг үзүлит, буйн болтха. Дөчн негдгч кемҗә, күрңгинь.
- Хәләтн, дееркнь хааһата чигн бәәнә.
- Бас талданар кегдсн бәәнү?
- Харм төрхд, уга. Дарук долан хонгт күрәд иртн, бас чигн авч ирх.
- Ханҗанав, хойрдгч давхрт киилгүд хулдгдну?
- Э, бәәнә.

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

8. Эн үлгүрмүд умшад, тодлҗ автн.

Мөңгтә күн мөсн деер чигн җирһдг.
Моһан эрәнь һаза, күүнә эрәнь дота.

НЕМР ДАМШЛҺД

1. Хулдач күүг танд костюм, башмг үзүлхиг суртн. Энүнлә дора өггдсн үгмүд орулад күүндвр тогтатн.

Ода тиим хувц өмсхш, өндр давхргта һосн, сәәхн өңгтә джинс-шалвр, йоста өлг-эдәр уйгдсн хувцн, өдгә цагин хувцн, эдлврәс һарсн хувцн

2. Өдгә цагт баһчуд, медәтнр эс гиҗ дунд наста улс ямаран хувц өмсдгин тускар келтн. Үлгүрнь:

Бүшмүд (ке, асхни, эңгин), майг (ахрхн, ут, өвдгцә, уутьхн), киилг (зузан, гиигн, ахрхн ханцта, ут ханцта, торһн), күлт, девл, дубленк, махла (өлгмр, нооста), башмг (уутьхн хоңшарта, зузан улта)

ТОЛЬ

ахрхн - *короткий*
баһчуд - *молодежь*
башмг - *ботинки*
беелә - *варежки*
боодһа - *повязка*
бүс - *пояс*
бүч - *шнурок*
бүшмүд - *платье*
давхрг - *каблук*
дарук - *следующий*
девл - *шуба*
зах - *воротник*
зәңгвч - *галстук*
зокх - *соответствовать*
зузан - *толстый*
кемҗән - *размер*
күлт - *пальто*
күрң - *коричневый*
майг - *юбка*
медәтнр - *пожилые*
мөсн - *лед*
нәрхн - *тонкий*
өвдгцә - *по колено*
өлгмр - *вязанный*
товч - *пуговица*
торһн - *шелк*
уйх - *шить*
уйдл - *шов*
ул - *подошва*
ультрг - *стелька*
уутьхн - *узкий*
хааһата - *закрытый*
хавтх - *карман*
ханцн - *рукав*
хоңшар - *морда (у животных)*
харвр - *темноватый*
харм төрхд - *к сожалению*
хорма - *подол*
хувц уһах - *стирать белье*
шалвр - *брюки*
эрә - *узор*

9. КӨЛГН

1. Текст умштн.

Маршрутн автобусд

Эврәннь общежитяс сурһулин корпус күртл мадн арвн хойрдгч тойгта маршрутн автобусар йовнавидн. Автобус болһнд мөңг авдг күн сууна. Нег йовлһн нәәмн арслң болна.

Урд цагт Элстәр ик шар автобусмуд йовдг билә. Тегәд тиим автобуст оютнр эврәннь студенческ билетән үзүләд бүкл сардан йовдг шишлң билет авдг билә. Тиим билетин үннь чигн зөвәр кимд билә. Өдгә цагт өңгәр йовҗ болшго. Медәтнрт чигн тиим зөв уга. Тернь хаҗһр йовдл.

Җолач зогсалын нерәдлһинь келнә. Дарукнь мана. Мадн сурһульдан цаглань ирүвидн.

2. Эн текстд сурврмуд тәвтн.

3. Амн үгәр келтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

А

1. Ямаран автобус нәәмдгч микрорайон күртл йовна?	1. Нәәмдгч микрорайон күртл негдгч, зурһадгч, арвн йисдгч, хөрдгч, хөрн негдгч автобус йовна.
2. «Бадм цецг» гидг делгүрт яһҗ күрхмб?	2. Тавдгч, хөрн зурһадгч тойгта автобусар.
3. Эн маршрутк альдаран йовҗ йовна?	3. Нәәмдгч микрорайонур.
4. Бичкдүдин поликлиникур ямаран автобус йовна?	4. Хөрдгч болн арвн йисдгч.

Б

1. Би сурһульдан йовҗ йовнав. Чи яһҗ йовнч?	1. Би болхла номин саңгур.
2. Би дарук зогсалд буухв? Чи яахвч?	2. Би цааранднь йовхв.
3. Нанд үүрмг мөңгн уга. Чамд бәәнү?	3. Нанд бәәнә.
4. Би ода бууһад, талдан автобуст суунав. Чи яахвч?	4. Би бас тиигхв.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәһәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

А

- Буйн болтха, дөрвдгч микрорайнд яһҗ күрхинь келит.
- Зурһадгч эс гиҗ арвн негдгч тойгта автобуст суутн.
- Ханҗанав.

Б

- Гемән сурҗанав, эн автобусар университетин дөрвдгч корпуст күрч болхий?
- Уга, энтн тиигәрән йовхш. Дөрвдгч корпус тал арвн хойрдгч автобус йовна.
- Эн зогсалд ирни?
- Уга, хаалһ һатлад, тер бәәсн зогсалд күләтн.

В

- Та дарук зогсалд буухвт?
- Уга, би түүнә хөөн буухв.
- Тиим болхла ормарн сольгдхм.
- Нә, тиигий.

Г

- Чи машиһәр аль автобусар йовхч?
- Би автобусар йовнав.
- Автобусар йовх мөңгн бәәнү?
- Үүрмг мөңгн хавтхдм уга, нег тәвн арслң өгхнчн?
- Мә, эн арвадар тәвн арслң бәәнә.

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

8. Эн үлгүрмүд умшад, тодлҗ автн.

Аавин әмдд – кү тань, актын сәәнд – һазр тань.
Хол һазриг өөр кедг мөрн эрднь, хойр нутгиг иньг кедг күүкн эрднь.
Харңһу сөөд һазр хол, хатуч күүнд нөкд хол.

НЕМР ДАМШЛҺД

1. Текст умшад, амн үгәр келтн.

Автобусар йовлһн

Амрлһнд һарад, мадн Москва балһс орхар шиидүвидн. Элстәс Москваһур өдр болһн зурһан-долан ик-ик автобус йовна. Тегәд билет хулдҗах касст ирәд, «Экспресс-тур» гидг фирмин автобусар йовхар бәәнәвидн.

- Ямаран цагла йовхар бәәхмт, өрүһәрий аль асхар? – гиҗ билет хулдҗах күүкд күн маднас сурв. Невчкн зуур ухалҗаһад, асхар йовхмн гиҗ хәрү өгәд, билетмудан авувидн. Мадн автобусин хойрдгч давхрт бәәх йисдгч болн арвдгч орм эзлүвидн. Юңгад тиигҗәхмн гихлә, эн телевизорин өөр бәәх ормс. Тегәд ут хаалһд кино хәлән бәәҗ йовхла, цаг шулун давх гиҗ санувидн.

Элстәс асхар тавн часла һарсн автобус маңһдуртнь үдлә хойр часин алднд Москвад күрнә. Эн көлгәр дала әмтн йовна. Юңгад гихлә, эндр өдр эн хамгин гиигн болн кимд көлгн. Самолетын билет йир үнтә, күн болһн йовҗ чадшго, тиигчкәд өдр болһн нисхш, ормнь чигн баһ.

Зунын сармудт болн шин җилин байрин өдрмүдт автобусар Москва болн Санкт-Петербургур йовх улс йир дала. Эн цагла өдр болһн дөч һар автобус Элстәс һарна.

2. Деер өггдсн текстд сурврмуд тогтатн.

3. Дора өггдсн сурврмудт хәрү өгтн.

Балһсна цутхлңгас тана гер тал яһҗ күрч болх?
Көдлмштән ямаран автобусар күрдвт?
Тана балһснд ямаран көлгн әмт зөөнә?
Автобуст орхларн күн болһн ю кех зөвтә?
Хальмг театрт яһҗ күрхмб?
Кедү час күртл автобус йовна?
Сө арвн хойр часин хөөн юуһар гертән күрхмб?
Москва болн Санкт-Петербургур тана балһснас ямаран көлгн йовна?
Билетин үннь ямаран?
Селән хоорнд юн, ямаран көлгн гүүлгнә?

4. Та театрт күрхәр бәәнәт, зуг хаальһинь медхшт. Ямаран сурвр тәвхмб? Та автобуст йовҗ йовнат, зуг базрт күрхин кергт альд буухан меджәхшт. Яһҗ, ямаран сурвр тәвхмб? Та дарук зогсалд буухар бәәнәт, зуг тана өмн талдан күн зогсчана. Юн гиҗ келхмб?

5. Та автобуст мөңг цуглулҗах күүнәс хол суувт. Мөңгинь өөрхн бәәсн күүһәр ямаран үг олзлҗ өгүлхмб? Үлгүрлхд, өөрнь, негдвәр, медәтә күн, хойрдвар, баахн наста күн, бичкн көвүн эс гиҗ күүкн болн нань чигн.

ТОЛЬ

буух - *слезать*
һар (дөч һар) - *более* послелог
һатлх - *пересекать*
жолач - *водитель*
зогсал - *остановка*
зөөх - *носить*
йовдсн машин - *попутная машина*
көлгн - *транспорт*
күртл - *до*
негдвәр - *во-первых*
нисх - *летать*
номин саӊ - *библиотека*
олзлх - *использовать*
өгүлх - *передавать*
сольх - *менять*
үүрмг - *мелкий*
харӊһу - *темный*
хәрү өгх - *давать ответ*
холд - *вдалеке*
хоорнд - *между*
шиидх (шиидвр) - *решить (решение)*
шишлӊ - *специальный*

10. ТЕЛЕФОН

1. Текст умштн.

Телефоһар җиңнүллһн

Мини багш нанд эврәннь герин телефона тойган өгәд, дарук долан хонгт харһхин тускар җиңнүл гиҗ сурв. Мана общежитьд негдгч давхрт телефон-автомат бәәнә. Терүгәр җиңнүлхин төләд шишлң карт хулдҗ авх кергтә. Өдгә цагт тиим карт олҗ авхд йир күнд, юңгад гихлә күн болһн гишң, эклц классин сурһульч болну, эс гиҗ көгшн өвгн болну цугтан мобильн телефота. Зәрмснь хойр, эс гиҗ түүнәс даву, һурвн тиим телефота. Ода яахв, өдгә цагин бәәдл-җирһл тиим.

Тегәд би, арһан бархларн, үнтә болв чигн, мобильн телефоһарн өгсн тойгарнь җиңнүлүв. Багштаһан күүндәд, кезә харһхан батлҗ авувидн.

Өдгә цагт мобильн телефон угаһар бәәҗ болшго гиҗ зәрмдән сангдна. Дурта цагтан, альдас болв чигн, кенд болв чигн, альдаран болв чигн җиңнүләд, күүндҗ болхмн. Урднь, нег арвн тавн җил хооран, яһҗ, ямаран кевәр тиим юмн угаһар бәәснь медгдхш. Зуг зәрмдән нертә номтнр мобильн телефоһар күүндлһн эрүл-мендд хорлтан күргнә гиҗ маднд зәңглнә.

3. Амн үгәр келтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

1. Танд мини телефона тойг бәәнү?	1. Э, бәәнә.
2. Та кезә нанд җиңнүлхт?	2. Маңһдур җиңнүлх санатав.
3. Би талдан күүнлә эн саамла күүнджәхин тускар яһҗ медвт?	3. Танд җиңнүлхлә, ахр дун соңсгдв.
4. Та сардан кедү дәкҗ телефондан мөңг орулдвт?	4. Нег кевәр болхш, сар болһн йилһрнә.
5. Нег минут күүндхд үнтәй аль кимдий?	5. Талдан операторт җиңнүлхлә үнтә, эврәндән җиңнүлхлә кимд болна.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәһәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

А

- Церен Бадмаевич? Мендвт, Баатр келҗәнә.
- Менд, Баатр. Ямаран бәәнчи? Кергчн ямаран?
- Гем уга. Та ямаран бәәнәт? Бийтн эн-тер угай?
- Эн-тер уга, ханҗанав.
- Церен Бадмаевич, танла харһад, нег төрәр күүндхәр бәәләв. Юн гиҗ санҗанат?
- Нә сән, маңһдур чигн харһий. Һурвн часин алднд болхий?
- Йир сән, маңһдур күрәд ирнәв. Сән менд харһий.

Б

- Буйн болтха, Кермн Викторовнаг дуудчкхнтн.
- Би соңсчанав.
- Мендвт, Кермн Викторовна. Гемән сурҗанав, Бадмин Баатр җиңнүлҗәнә. Эндр би гемтәд, харм төрхд, кичәлдән ирҗ чадшгов.
- Юн болв, Баатр?
- Халу дөрчәнәв, болн хоолм өвдхәр бәәнә, кевтә.
- Нә, тиим болхла, бийән эмнүлтн. Шулуһар гемән диилтн. Удл уга күләҗәнәвидн.
- Ханҗанав. Сән бәәтн.

В

- Буйн болтха, Цаһаниг дуудчкхнтн.
- Түрд гиҗәтн.
- Соңсчанав.
- Цаһанчий? Бадм келҗәнә.
- А, Бадм, менд. Юн болв?
- Эндр асхн ю кеҗәнчи?
- Кинод одхар бәәнәв. Шин юм үзүлҗәдг чигн.
- Хамдан йовхм болвза?
- Йир сән, йовий.
- Би эврән билетинь авад, чамд җиңнүлсв.
- Болҗана, күләҗәнәв.

Г

- Соңсчанав, келтн.
- Менд, Байрта!
- Баатр? Менд, юн болв?
- Чи эврән меджәхшийч?
- Уга.
- Йирдән, чини дууһичн соңсхар җиңнүлүв.
- Нә-нә.

Д

- Эн лавлгч бюрой?
- Э, чик.
- Гемән сурҗанав, гиичлүрин телефона тойгинь келит, буйн болтха.

Е

- Алло!
- Баатриг соңсч болхий?
- Уга, Баатр һарч одла.
- Гемән сурҗанав, кен нанла күүндҗәнә?
- Баатрин гергн.
- Альдаран йовсинь медхшийт?
- Кергәр йовнав гиҗ келлә.
- Ирхләнь, Санл Алексеевичд җиңнүлчкг, бачм керг бәәнә.
- Эрк биш келнәв.

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

8. Эн үлгүрмүд умшад, тодлҗ автн.

Келн угад – белн уга.
Икәр мед, баһар кел.
Малян шарх эдгдг, келнә шарх эдгдго.
Ол келхлә - ульг, цө келхлә - билг.
Медхд үг кел, мергнд гөрәс шах.

НЕМР ДАМШЛҺД

1. Та үр күүкән һәәхүлд дуудхар бәәнәт. Телефоһар күүндвр тогтатн.

2. Эврәннь үүртән җиңнүлснә тускар келтн.

3. Дора өггдсн үгмүд болн үгин ниицлһд олзлад, диалог тогтатн.

Телефона тойг, долан тооһас тогтсн тойг, тавн тооһас тогтсн тойг, телефона тойгарн сольлцх, удан эс гиҗ ахр дун, хаҗһр тойгар җиңнүлх, хәрүһинь соңсх, хәрүһинь күләх, нег-негндән җиңнүлх, тойгнь оңдарҗ одҗ, тойгнь сул биш.

ТОЛЬ

бачм	- спешная, срочная
билг	- *талант*
гишң	- *подобно*
гөрәсн	- *сайгак*
иргчдән	- *в будущем*
маңһдур	- *завтра*
мергн	- *меткий*
нег кевәр	- *в одном состоянии*
нөкәдүр	- *послезавтра*

оңдарх	- *изменяться*
сольлцх	- *обмениваться*
то	- *число*
түүнәс даву	- *более того*
ульг	- *назойливость*
урҗ өдр	- *позавчера*
хайг	- *адрес*
халу дөрх	- *температурить*
хорлтан күргх	- *причинять вред*
чинр	- *значение*
эсрңдән	- *в будущем*

11. ЭМНЛҺНӘ ХОРА

1. Текст умштн.

Би гемнҗәнәв

Амрлһна өдрәр би һаза конькиһәр дошад, киитн аһар киилн йовҗ, бийдән гем олҗ авув гиҗ сангдна. Өцклдүр асхар бийм эвго болв. Цуг бийм заратрулад, даарулад одв. Сөөднь болхла халу дөрүв. Юм зальгхд болн киилхд күнд болв. Өрүнднь хоолм болн толһам өвдв. Тегәд көдлмштән одлго, эмч дуудулув.

Эмч ирәд, намаг хәләһәд, шинҗләд, әвртә гидгәр царцҗт гиҗ медүлв. Ода көдлмштән одлго орндан кевттн, эрк биш бичүлсн эм уутн гиҗ закв. Тиигчкәд: «Һурвн-дөрвн өдртән бийән эмнүлҗәһәд поликлиникт иртн, зуг эн өдрмүдт му болад бәәхлә, дәкәд намаг дуудтн», - гиҗ келв. Һурвн өдртән эмчин өгсн эм ууһад, би көл деерән босув.

2. Эн текстд сурврмуд тәвтн.

3. Амн үгәр келтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

1. Бийтн ямаран?	1. Гемтсн бәәдлтәв. Ханядн-тому ирв.
2. Халун бәәнү?	2. Һучн долан болн тавн халутав.
3. Эмч тал одлт?	3. Уга, гер талан дуудуллав.
4. Яһҗ бийән эмнүлҗәнт?	4. Өдрт һурв дәкҗ эм уудв, бал зуурсн халун үс ууһад, эмәр хоолан зәәлдв.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәһәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

Регистратурт

- Мендвт! Би эмчүр бийән бичүлхәр бәәнәв.
- Бичүлтн. Урднь ирлт?
- Уга, түрүн болҗ ирҗәнәв.
- Тиим болхла, карточкт бичхмн. Нерн-уснтн ямаран?
- Бадмин Дорҗв.
- Кедүдгч җилә?
- Миңһн йисн зун тәвн һурвдгч.
- Тана хайгтн ямаран?
- Ленина нертә уульнц, далн доладгч гер.
- Ямаран эмч кергтә?

- Нанд терапевт эмч кергтә.

- Болв, эн тало автн. Терапевт хойр часас авн дөрвн час күртл көдлх, арвдгч тойгта кабинет.

- Ханҗанав.

Эмчин кабинетд

- Мендвт!

- Мендвт! Өөрдәд суутн. Юн болҗ одв?

- Толһам болн хоолм өвдҗәнә.

- Аман сектн. «А-а» гиҗ ду һарһтн! Ода болхла хувцан тәәлтн, тана зүркитн болн оошкитн соңссув.

- Буйн болтха, соңстн.

- Та ангин гидг гемәр гемтҗт. Ода эм ууһад бийән эмнүлх кергтә. Би танд рецепт бичүлҗ өгнәв. Эндр аптект эм хулдҗ автн. Өдрт һурв дәкҗ уух кергтә.

- Ханҗанав. Сән бәәтн.

- Сән йовтн.

Аптект

- Эм бичүлҗ болхий?

- Танд рецепт бәәнү?

- Э, бәәнә.

- Эмтн эндр асхар долан часла белн болх. Каасст дөрвн зун хөрн арслң орултн. Чекинь нанд авч иртн, би тало өгнәв.

- Страховой компаньд өгх квитанц авч болхий?

- Боллго, паспортан өгтн болн страховой компанин неринь бичтн.

- Орсаһар эс гиҗ латин үзгәр бичхмб?

- Күнд эс болхла латин үзгәр чигн бичтн.

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

8. Эн үлгүрмүд умшад, тодлҗ автн.

Эврән зовлң эс эдлсн күн - күүнә зовлң меддго.

Гемин эк – бузр.

Эмч кедү сән болвчн бийән эмнҗ чаддго.

НЕМР ДАМШЛҺД

1. Текст умштн.

Университетин профилакторь

Мана университетд профилакторь гидг эмнлһнә болн амрлһна учреждень бәәнә. Энүнд оютн болһн орҗ чадҗана. Бүкл һурвн долан хонгтан өдрин туршарт һурв дәкҗ сән шимтә хот ууһад, эмчнрт бийән үзүләд, зәрмснь бийән базһулад, бас олн зүсн процедур келгүлҗ бәәнә.

Эн хойрдгч общежитин герт бәәнә, зуг үүднь талдан. Энд йир цевр болн төвкнүн, юңгад гихлә талын улс нааран ирхш, күүнә кү вахтермуд орулхш. Нааран нурһлҗ шүүврт белдх цагт оютнр орхан шунна.

2. Университетин профилакторьт ямаран эмнльнә теткльһ авч болх?

3. Тана бәәдл-җирһлд учрсн, эмчнрлә харьсн йовдлын тускар келтн.

ТОЛЬ

аран	- *коренной зуб, клык*	сарул	- *светлый*
баһлцг	- *кисть*	судцн	- *вена*
белкүсн	- *поясница*	тавг	- *ступня*
бората	- *ненастный*	таша	- *бедро*
бузр	- *грязный*	толһан экн	- *мозг*
будта	- *туманный*	тоха	- *локоть*
бурһсн модн	- *верба*	түркх	- *мазать*
бүдрх	- *спотыкаться*	үй	- *сустав*
бүркг	- *пасмурный*	хавсн	- *ребро*
бөөр	- *почки*	хальтрх	- *подскользнуться*
гем	- *1.вина, 2.болезнь*	ханядн	- *кашель*
гесн	- *живот*	харан	- *зрение*
гиҗг	- *затылок*	хоол	- *горло*
гиинх	- *ныть*	хорн	- *яд*
һаң	- *зной*	хумха хурһн	- *указательный палец*
дошх	- *скользить*	хутхх	- *размешивать*
һуй	- *ляжка*	царцх	- *застывать*
зальгх	- *глотать*	цевр	- *чистый*
заратрулх	- *знобить*	цох	- *висок*
зүркн	- *сердце*	цунцг	- *душный*
илх	- *гладить*	чееҗ	- *грудь*
киилх	- *дышать*	чигчә	- *мизинец*
киртә	- *грязный*	чилгр	- *ясный*
көвң	- *вата*	чиңнх	- *слушать*
күзүн	- *шея*	шав	- *рана*
маажх	- *царапать*	шар бусллһн	- *изжога*

маңна	- *лоб*	шилв	- *голень*
махмуд	- *телосложение*	шүдн	- *зуб*
нәәхлх	- *раскачиваться*	шүлсн	- *слюни*
нөөр	- *сон*	шүрвсн	- *жила*
оошк	- *печень*	эвго болх	- *нехорошо себя чувствовать*
өскә	- *пятка*		
өрч	- *грудь*	эдгх	- *вылечиться*
таңна	- *нёбо*	эм	- *лекарство*
тәрлһн	- *прививка*	эрг	- *берег*
тому	- *простуда*	эргх	- *кружиться*

12. ҮСӘН ХӘӘЧЛДГ ХОРА

1. Текст умштн.

Үсән хәәчллһн

Би үсән хәәчлхәр шиидүв. Мана балһснд тиим үүлдвр күцәдг ормс дала, зуг алькднь сәәнәр хәәчлдгинь, тиигчкәд үнтәнь эс гиҗ кимдинь, чеерүд бәәх угаһин тускар сурх кергтә гиҗ санув. Тегәд нанла нег хорад бәәх көвүдәс үс хәәчлдг ормин тускар соньмсув. Эдн хойрдгч курсин оютнр, тегәд балһснд ирәд күсдундур җил болҗана, юм-күмн альд бәәхинь лавта меднә.

Үс сәәнәр хәәчлдг болн мөңгинь кимдәр авдг хора зурһадгч микрорайонд бәәнә гиҗ нанд үүрмүд келв. Энд залу болн күүкд улсиг теткнә. Толһаһан уһаж, үсән кееһәр самлулҗ авч чигн болҗана. Күүкд күүнә хорад деерәснь үсән, күмсг болн сормсган дурта өңгәр будҗ, көл-һариннь хумс чигн хәәчлүлҗ болхмн.

2. Эн текстд сурврмуд тәвтн.

3. Амн үгәр келтн.

4. Дора өггдсн сурврмуд болн хәрүһинь умштн.

1. Үсән хәәчлдг хора зурһадгч микрорайонд бәәнү?	1. Э, зурһадгч микрорайонд.
2. Эн тана бәәрнәс холый?	2. Дала хол биш, автобусар йовхла һурвн зогсал болх.
3. Тенд залу болн күүкд улсиг теткнү?	3. Э, мел тиим.
4. Залу күүнә хорад үсән хәәчлҗ болхий?	4. Э, болх.
5. Күүкд күүнә хорад үсән дурта өңгәр будҗ болхий?	5. Э, будҗ болх.
6. Күүкд күүнә хорад бас ю күцәҗ болхмн?	6. Энүнд бас көл-һариннь хумс хәәчлүлҗ болхмн.

5. Деер өггдсн сурврмуд умштн. Эврәһәрн хәрүһинь өгтн.

6. Диалог умштн.

А

- Та ю кехәр бәәнт?
- Би толһаһан уһаһад, үсән хәәчлхәр бәәнәв.
- Яһҗ хәәчлхмб? Ахрар аль утаснь невчк үлдәһәдий?
- Дала ахрар биш. Невчк эн-тендәснь хастн.

Б

- Та ю кехәр бәәнт?
- Би хумсан хәәчлүләд, будгар будхар бәәнәв.
- Нааран ортн. Суутн, буйн болтха.
- Ханҗанав.
- Усн халун биший?
- Уга, гем уга.
- Хумсан ямаран өңгәр будхар бәәнт?
- Тиим дала хурц өңг керго. Номһн өңг шүүҗ авхар седләв.
- Нә, сән. Иим өңг зокхий? Көдлмшм һурвн зун арслң болх. Мөңгән нанд өгтн.
- Ханҗанав. Хәрүһинь бийдән үлдәтн. Сән бәәтн.
- Сән йовтн. Бас чигн мана тал ирҗәтн.

В

- Менд, Кермн! Яһтлан оңдарсмч? Чамаг әрән гиҗ танюв?
- Үнәрий? Эндр үсән хәәчлдг хорад одад, үсән ширдүв. Зокчану?
- Әвртә гидг өңг, чамд йир зокчана!

Г

- Үсән альд хәәчлдвч?
- Һурвдгч микрорайонд бәәх парикмахерскд. Тенд му биш урч көдлҗәнә.
- Йоста урч гиснчн медгднә. Чамаг таньҗ болшго. Үнтәй?
- Э, невчк үнтә гиҗ сангдна. Нә, зәрмдән бийәсн мөңг хармхмн биш гиҗ толҗанав.

7. Деер өггдсн диалогмудар дамҗад, нег-негнләһән күүндтн.

НЕМР ДАМШЛҺД

1. «Үсән хәәчлдг хорад» гидг төрәр күүндвр тогтатн.

2. Эн сурврмудт хәрү өгтн.

Тана герин өөр «Үсән хәәчлдг хора» бәәнү? Та альд үсән хәәчлдвт? Танд үс хәәчлдг таньл бәәнү? Бәәдг болхла танас кедү мөңг авна? Энүнә көдлмш кедү болна? Эн көдлмшән сәәнәр меднү? Энүн тал дала улс ирнү? Эн күүкд улс эс гиҗ залу улсин урч? Бичкдүдин үс эн хәәчлнү?

ТОЛЬ

атхр үсн	- *курчавые волосы*
будх	- *пачкать, красить*
гейүрх	- *грустить*
дүүрх	- *наполниться*
күсдундур	- *полтора*
нүр үздг	- *зеркало*
оһтрһуһин дун	- *гром*
сам	- *расческа*
самлх	- *расчесывать*
сормсг	- *ресницы*
тегш һазр	- *ровная местность*
түжгр	- *коротковолосый*
уудьврта	- *грустный*
урч	- *мастер*
үс гурх	- *заплетать косы*
үс хувах	- *разделять волосы*
үсән үмтәх	- *рвать на себе волосы*
халцха	- *лысый*
хармнх	- *жалеть*
хасх	- *сокращать, укорачивать*
хожһр	- *безволосый (бритый)*
цәкллһн	- *молния*
чеерүд	- *очередь*
ширдх	*красить*

УМШЛҺНА ТЕКСТС

* * *

Сурһульч бурхнд мөргәд, зальврна:

- О-о, хәәрхн! Өцклдүр шүүврин көдлмшт мини бичсәр, Лондон – Дань орн-нутгин хотл балһсн болтха!

* * *

Багш сурһульчнрин өдрлгт бичв: «Цаһан - йир бурмха күүкн, кичәлин туршарт күүкдлә дуһарна». Маңһдуртнь Цаһан эцкин хәрүтә өдрлгән багштан бәрүлҗ өгнә: «Та экинь соңслт?..»

* * *

- Баав, эсв эсвлхд нанд нөкд болхнчн!
- Чи эврән ухалвч?
- Ухаллав.
- Ю ухалвч?
- Меддг күүнәс сурҗ авхин тускар.

* * *

Багш сурһульчнриг хәрүләд, эк-эцкднь ахр бичг бичнә: «Көвүһән уһатн, энүнәстн му үнр һарна». Экнь көвүһән хәрү йовулад бичнә: «Та сурһульчнриг үнршлх биш, сурһуль сурһх зөвтәт».

* * *

Негдгч классин сурһульч Байрта школасн хәрҗ ирнә. Экнь энүнәс сурна:

- Чини хажуд кен сууна?
- Би меджәхшв, багш энд-тендән бичә хәләһәд бәәтн гинә, - гиҗ Байрта хәрү өгнә.

* * *

- Дегтрән цеврәр бәрхин төлә яахмб? – гиҗ багш сурна.
- Чи юн гиҗ келвч? - гинә экнь.
- Школур одхларн, дегтрмүдән гертән үлдәхм гиҗ хәрү өгүв.

* * *

- Басң, би бек уучкув, ода яахмб?- гиҗ бичкн Баатр уульв.
- Бек бийдән ивтрәдг цаас зальг, - гиҗ ахнь селвг өгв.

* * *

Өлзәт экәсн сурна:

- Юңгад әмтн хот иднә?
- Өсхин төлә.
- Би хот идәд өсчәнәв. Та иклмт, яһад хот иднәт?

* * *

- Байр, ю кежәнч?
- Юм кежәхшв.
- Делгүрт одад, тос хулдҗ авч ир.
- Мини ормд кен багшин өгсн герин даалһвр күцәхмб?

* * *

- Би школд одхшв, - гиҗ бичкн Санл келв.
- Яһад?
- Багш бийнь юм медхш, мел маднас сурад бәәнә.

* * *

Физик кичәлин багш:

- Яһад мадн түрүләд цәкллһ үздвидн, хөөннь оһтрһугин дү соңснавидн, кен меднә?

-Би меддв. Юңгад гихлә, мана нүдн чикнәс өмн бәәнә, Санан Доржиевич, - гиҗ Санл келв.

Мектә сурһульч

- Баав, чи школд сәәнәр сурлчи? – гиҗ негдгч класст экләд орҗах көвүн эцкәсн сурв.
- Сәәнәр сурдг биләв, - гиҗ эцк ик дурар хәрү өгв.
- Арвнас дола хасхла кедү болх? – гиҗ көвүн сурв.
- Һурвн болх.
- Һурвн деер йис немхлә, кедү болх?
- Арвн хойр болх.
- Меддг бәәжч. Би ода йовҗ нааднав. Эсвин кичәлд багш өгсн даалһвриг күцәчкүв. Футбол наач болҗана! – гиҗ көвүн бедрв. Юн, ямаран утхта күүндвр болсинь эцкнь ода шиңкн медв.

Амн нурһн зурһалулн, ах дү һурвулн

Кезәнә ах дү һурвн көвүн бәәҗ. Олсн зөөсән әдл кеһәд эдлчкәд бәәдг болна. Тиигәд нег өлн бәәсн цаглань бичкн дүнь нег хөөнә күзү олад авч ирнә. Бичкн дү аңһучлад йовҗ одсн арднь хойр ик ахнь күзүг чанад, һурвн әңг кеһәд хувахла, хошад нурһн болна. Хойр ик ахнь бичкн дүүһән медх уга гиһәд, нег нурһ үлдәһәд, бийснь хошад дундур нурһ идчкәд, эс медсн болад бәәцхәнә.

Бичкн дүнь ирәд үлдәсн нурһинь эргүләд хәләҗәһәд: - Амн нурһн зурһалулн болдг эс билү? Ах дү һурвулн бидн, хошад нурһ күртхәс, нанд негн яһад күртсмб! – гиҗ келәд ахнран ичәсн болдг. Тенүнәс нааран хөөнә күзүн зурһан нурһтаһинь медсмн. Олна отхнь цецн болдмн, - гиҗ өвгн маасхлзв.

- Дү күн ахнран күндлдмн. Күндлҗәнә гиһәд ахнрнь отхн дүүһән адлгад, мел зарад, хотын үлдл өгәд бәәхләнь дү көвүнь – ахин дү болхар, һахан туһл болхнь сән бәәҗ гиҗ келсмн, - гиһәд өвгн инәв.

Эрнҗәнә Константин (Һалан хадһл)

Төрскнч седклтә көгшә

Хальмг Таңһчас зөвәр ууҗмд бәәх Лиманск района Михайловка селәнд найн зурһата көгшә Цаһан Санджигоряевна Лиджиева бәәнә. Төрскнч седклтә ээҗ хальмг келән, авъяс-заңшалан әрүнәр хадһлҗ, күүкд-көвүдтән, ачнр-зеенртән, җичнртән күргҗ медүлҗәнә. Эдн цуһар хальмгаһар келнә, цуг тоотыг кезәңк авъясар күцәнә. Көгшә бурхн-номдан шүтнә.

- Зурһан үр һарһлав. Нег күүкм Сиврт әрлв, бас нег күүкм энд сәәһән хәәв. Тегәд ода дөрвн үртәв, арвн хойр ач-зеетәв, дөрвн җичтәв. Клавдия күүкм Элстд көдлнә. Би нег көвүндән бәәнәв. Нег ачм әәрмд церглҗ йовна, апрель сард ирхмн. Цергәс эрүл-менд бууҗ иртхә гиһәд, өдр болһн бурхнд мөргәд зальврнав. Зургинь дер доран тәвчкәд, бәәҗ-бәәҗәһәд авад хәләһәд үмснәв. «Эңкр ээҗм, намаг күләтн, гем-шалтг уга бәәтн», - гиҗ тендәс ачм бичнә, - гиҗ көгшә келв.

Босхмҗин Валентина (Хальмг үнн газетас)

Өдрин диг-даран

Өдрин диг-дара күцәдгиг дасх кергтә гиҗ сурһульчнрт багш келнә. Би тегәд өдрин диг-дара төрүц эвдхшв. Өрүнд дигтә нәәмн часла, адһл уга сердв. Адһл уга нүр-һаран уһадв. Адһл уга өрүни хотан уудв. Адһл уга һаза, хотн дундан наддв. Мини дү көвүн бичкдүдин садикүр гүүнә, эгчм адһна, болв оньдинд көдлмшәсн дутна. Би адһл уга герин даалһвран кедв. Адһл уга үдин хотан уудв. Дәкәд хувцан өмсәд, адһл уга школдан ирнәв. Өдрин өрәлнь төгснә. Дөрвн-тавн кичәл давснь би меднәв. Болв би әәхшв, би эмәхшв, би сүрдхшв. Яһад гихлә, өдрин диг-дара эвдҗ болшго.

Үг келдг керә

Хот уга түрү җилмүдт нанла учрсн нег йовдлын тускар келсв. Мини терзин дав деер хар керән нег бичкн һууҗмл мел ирдг болв. Һууҗмл өнчн бәәсн кевтә. Тиигхд мини герт бүкл мишк сөг бәәлә. Би тегәд сөгин хашар теҗәл кедг биләв. Керән һууҗмл нисҗ ирсн цагт би терүнд сөг асхҗ өгчкәд: «Генн элмр, хаш иднчи?»- гиҗ сурдг биләв.

Һууҗмл хашас чоңкад идҗәһәд, йовҗ оддмн. «Хаш иднчи?» - гиҗ сурхлам, «иднәв» гиҗ келдгиг би терүнд дасххар седләв. Керән һууҗа зуг шар аман секәд, улан келән үзүлдмн. – Не, хәрү бичә чигн өг, - гиҗ би уурлад, терүг сурһдган уурув.

Намртнь нанд ик му үүл харһв. Сөг авч хаш чанхар седхлә, авдртм нег умш чигн уга: сөгим хулха авчкҗ. Би хот угаһар унтхар кевтүв. Өрүнднь

серәд хәләхләм, терзин һаза хажуһаснь нег юмн цокад бәәнә. Хар керә терзин шилиг хоңшарарн цокад бәәсн бәәҗ. «Не, ода махн болхмч» гисн ухан нанд орв. Терзән секәд, керәг бәрхәр шүүрүв. Керә өсрәд, модна ац деер һарв. Би терүг көөлдәд, модн деер һарад, бәрхәр седүв. Болсн уга, керә бас чигн өөдән бәәсн ац деер сууһад, нанур хәләһәд, генткн: - Генн элмр, хаш иднчи? – гиҗ сурв.

М. Пришвин (Орчулснь Жимбин А.)

Нүднәс һарсн һал

Петербургт би сәәнәр бәәвв. Би дару-дарунь аңһучлдг биләв. Өдр болһн гилтә тер серглң цагт нанла учрдг соньн йовдлмудыг ода ик дурар тодлнав.

Нег йовдл дегәд соньн билә.

Мини унтдг хоран терзәр хәләхлә, өргн нур үзгддмн. Терүнд дала, олн зүсн шовуд хурдмн. Нег дәкҗ өрүһәр терзүрн одад, нуурт бәәх зерлг нуһсд үзүв. Дарунь би бууһан авад, гертәсн һарад гүүвв. Болв дегәд адһмтаһар буухларн би толһаһарн үүд цокув. Дегәд чаңһар цоксар мини нүднәс һал цацгдад одв. Болв би зогссн угав. Би цааранднь гүүвв. Аш сүүлднь нуурур ирҗәнәв. Цугаснь тарһн нуһснур төвләд, хахар седҗәнәв. Болв буудм цәкүр уга болҗ һарв. Терүг угаһар хаҗ болшго. Герүрн гүүх кергтә болв. Нуһсдуд нисәд йовҗ одхла яахв?

Би эврәннь хөвән хараҗ, бууһан дорагшан буулһув. Болв генткн мини толһад әвртә сән тоолвр орв. Цуг чидлән һарһҗ, би нудрмарн барун нүдән цокув. Нүднәсм һал цацгдад одв, бууһин дотрк дәр һал авв.

Э! Дәр һал авхла, бу хагдв. Тиигәд нег хаһад, әвртә гидг арвн нуһснд тусхавв. Кемр тадн һал керглсн цагтан барун нүднәсн тиим һал һарһҗ чадхт гиҗ селвгән өгчәнәв.

«Байр» журналас

Музеймудын тускар

Хамгин кезәңк музей Оксфордск университетд бәәнә. Эн университет 1683-гч җилд секгдсмн. Нарт делкән хамгин ик музей – Лувр. Энүнә һәәхүлин аһунь 60 миңһн дөрвлҗн метр тогтана. Тенд бәәсн цуг экспонатмудыг һәәхҗ хәләхин төлә нег долан хонг керглгднә. Тегәдчн, туристнр нурһлҗ һанцхн «Мона Лиза» гидг зал хәләнә. Москва балһснд олн музеймуд бәәнә. Үлгүрнь, шикр-балтан, мисин, шоколадын болн нань чигн. Ярославль балһснд болхла, аюһин, Тамбовд – чонын, Тулад – самоварин болн балтан музеймуд бәәнә.

Архитектур

Архитектура гисн - билгтәһәр тосхлһн, балһсдыг, әмтн бәәх гермүдиг, олна болн эдл-ахуст кергтә тосхлтсиг, уульнцсиг, парксиг сәәнәр болн сәәхнәр, батар зуралҗ чадлһн.

Мана орн-нутгт бәәх кезәңк шивәс, кезәңк болн өдгә цага бәәшңгүд, театрмуд, библиотекс ямаран сәәхнинь үзҗ байрлнавидн. Эдниг үзхләрн, бидн теднә дотр орҗ һәәхх седкл зүүнәвидн. Москван Кремль болн Улан талвң, Парижд бәәх Эйфелев башнь – эдн олн-әмтнә болн орн-нутгудын нердинь туурулна, эдн цуг делкәд темдгтә.

Архитектур хәләхд кеермҗтә болсн деерән оньдин эдлврт керглгддг төләдән ик туста. Келхд, әмтн бәәдг гермүд, мана сурһуль сурдг школмуд, техникумс, институтс, мана байр-бахмҗ хаңһадг театрмуд, циркс, мана бичкдүдин амрдг садикуд болн нань чигн тосхлтс ямр дүңгә ик чинртәһинь үнлхд күчр.

Архитектурин чинр тосхачнрин үүдәгч медрллә залһлдата болсн деерән эднә тосхлтс аһарин киитн-дуланла, уулта эс гиҗ тегш һазрт тосхлһнла, тосхлтын техниклә, материалмудла, бәәрн улсин хәләцлә, теднә некврлә ирлцәтә болх зөвтә.

* * *

Студентнр бәәдг гериннь эврәннь бәәдг хорадан һурвн иньгүд шууглдад орад ирцхәв.

- Нег җаҗлҗ, шүд харһулх юмн бәәнү? Мөңгм бидн чиләд, бүсм бидн сулдад, гесн өлсәд, гер сангдад ирв! – гиҗ Коля хойр альхан имрәд Батан парс мишгин ам хәләв.

- Бәәнә! Бәәнә! Үкс гитн, сурһулясн оратад оддг юмн болвза, - гиһәд, Бата Цаһан бергнәннь өгч тәвсн экл давста болсн гүзәлсн цаһан тос, боорцг, хатасн борц, шүүрмг һарһад, стол деер тәвв. Ута Коля хойр: - Ура! Мана күн зооц зөөҗ ирх гиҗ келә бәәләвидн, - гилдәд, киртә хала кружкстан халун ус кеҗ авад босн хатрн бәәҗ дәврлдв.

Көвүдин бәәдг киит урссн, көгҗин үнртә хораһас: негт хальмг чигәнә ишклң үнр һарсн болад, негт хәәлсн тосна үнр һарсн болад каңкнад одв.

Бата хувцан сольҗ өмсәд, базрт одад: боднцг, мәңгрс, өдмг хулдҗ авад, эн һурвн стипендян авсн цагтан хот кедг өрәл суулһ ордг, көк мискән дүүргәд борцан тәвәд хот кев. Хотан экләд буслһчкад, һалан баһрулчкад, күүкдлә мендлхәр күүкдин хораһур одв.

Эрнҗәнә Константин (Һалан хадьл)

Өвгн туула хойр

Эрт урд цагт нег хотнд цөөкн үкртә өвгн бәҗ. Нег дәкҗ һалзу чон ирәд, өвгиг әәлһнә:

- Өвгн, ода би чамаг иднәв.

- Бичә намаг ид, би чамд нег үкрән өгнәв, - гиһәд өвгн һалзу чонд нег үкрән өгнә.

Маңһдуртнь һалзу чон дәкн өвгнүр ирнә:

- Чамаг ода бәрҗ иднәв, - гинә.

- Намаг тәв, би чамд дәкәд нег үкр өгнәв, - гиһәд, өвгн бас нег үкрән өгнә.

Тиигәд өвгн арһан барад, гейүрәд гериннь һаза сууна.

- Та яһад уульҗанат? – гиҗ өөгүрнь гүүж йовсн туула сурна.

- Нег чон өдр болһн ирәд, чамаг иднәв гиһәд, әәлһәд, үкрмүдим чиләҗәнә. Маңһдур һалзу чон дәкн ирхлә, яахм болхв, гиһәд ода арһан барад уульҗанав, - гиҗ өвгн келнә.

Өвгнд учрсн зовлңгиг ухата туула медәд, селвгән өгнә:

- Маңһдур өрүн өрлә би шора цацад, тоос пүргүләд гүүнәв. Тер цагт ирәд, таниг иднәв гихлә, та келтн: «Хаана күрң аю чамаг бәрхәр нааран ирҗ йовна».

Маңһдур өрүн өрлә һалзу чон дәкн өвгнүр ирәд, терүг әәлһнә. Туулан өгсн селвгәр өвгн келнә:

- Чон, хаана күрң аю чамаг бәрҗ идхәр нааран аашна. Чамаг манад ирәд бәәдгинь медсн бәәҗ. Тер тоос һарһад аашна. Чини әм һарһхар бәәнә.

Деегшләд һарсн нарнд күргәд шора цацгдсинь үзсн һалзу чон өвгнә келсиг иткәд, икәр әәнә.

- Өвгн, намаг эндәс йовҗ одла гиҗ аюд кел, - гиһәд, һалзу чон зулад, ик холдад йовҗ одна.

Эн йовдлын хөөн һалзу чон тер нутгур ирдгән уурч. Тиигәд ухата туулан селвгәр тер нутгин улс зовлң угаһар, амр-таварн, сән-менд җирһәд бәәҗ.

Амр уга амрлһн

- Мендвт, ээҗ минь, - гиҗ Үлмҗ, авч ирсн белгән ширә деер тәвн йовҗ, ээҗәсн менд сурв. – Аав яһла?

Ач көвүһән ээҗ теврҗ үмсчкәд:

- Чамаг эндр ирх гиһәд, Элстин автобус тосад йовҗ одла. Чамла харһсн угай-и?

- Харһсн уга. Аавиг бийинь йовҗ хәәнәв, - гиҗ Үлмҗ келәд, минь ода тәәлсн һосан өмсхәр седв.

- Аавчн аашна, - болҗ ээҗ адһв. – Сууһад хот у, хотын хөөн амрхч…

Аав орҗ ирв.

- Үлмҗ мөн бәәҗч. Басл өсҗч. Би чамаг үзләв, болв таньсн угав, - гиҗ көгшә өргмҗтә, байрта дууһар келн, көвүнлә һаран бәрлдҗ мендлв.

Аав ээҗ хойрлаһан баахн зуур күүндснәнь хөөн Үлмҗ эврә амрлһна зураһан илдкв:

- Өрүнд зурһан часла босхв. Хувцан өмсәд, нүр-һаран уһаһад, зурһан час һучн минутла цецгәс услхв…

- Тиим эртәрий? – гиҗ ээҗ алң болсар сурв…- Аавчн долан-нәәмн часла услна.

- Цецгәсиг халун эклтл услх кергтә. Өрүни серүһәр серүн усар. Халун эклснә хөөн серүн усар услхла, киитн усн, халун аһар хойр харһна, цецгәсин урһц баһрна, теднд гем чигн ирхм болҗана. Цецгәсин хөөн темс – хаяр, хавстн, адамч услгдх…

- Хот угаһар көдлхвчи? Чамд амрх кем кергтәлм. Школ эклтл бийдән невчкн чидл хурах, - гиҗ ээҗ дәкн әәмв.

- Үлмҗ, кедүдгч класс төгсәвч? Һурвдгчиг төгсәсн болхч, - гиҗ аав соньмсв. Би бас цагтан һурвдгч класс төгсәләв, болв ямаран урһмлыг кезә яһҗ асрхиг медхшв. Услад бәәхлә, тәрән урһад бәәнә…

- Тәрән урһх, урһцнь зуг хатяр болх, - гиҗ Үлмҗ цәәлһв. – Болсн-бүтсәрнь асрхла, нег уңгас һурвн кило хаяр авхт, цаглань чикәр асрхла – зурһан-долан кило авхт. Тер цагт далн-найн экн тәрә тәрхм биш, хөрн тав-һуч тәрхмн. Тиигхлә, тана кедг көдлмш хойр-һурвн холванд баһрх, бийстн хойр-һурвн холванд икәр амрхт.

- Аавдан иигәд зааҗ өгич. Эс гиҗ энчнь өдр-сө уга көдләд бәәҗ муурчана, - гиҗ ээҗ күүндврт орлцв.

- Не, би танад хойр сар бәәхв. Эн цагт тадн хоюрн чигн тәрә услшгот, тәрәнә өвс таслшгот, урһц хураҗ, терүгән эд-бод кеж зовшгот. Медгдви? Би өрүндән зурһан часла серхв. Тадн нәәмнлә босхт. Болҗану? Өдр болһн асхар нег дәкҗ өөмхв. Амрлһна нарн өдрлә өрүһәр һахуляр заһс аңнхв. Тадн заһсна шөл уухт. Мини амрлһн тиим болхмн.

- Чини наадк үүрмүдчн чамла әдләр иигҗ көдлхәр бәәнү? – гиҗ аав ачан әрвлхәр седв.

- Мини үүрмүд яһҗ амрсинь би сурһулин җилин эклцәр медәд бәәхв, - гиҗ Үлмҗ келв. – Кен яһҗ амрснаннь тускар бидн тооца бичхвидн….

Аав ээҗ хойр ачиннь иим амр уга амрлһна зура соңсж, «көдлмшт дурта, йоста гидг эзн болҗ өсх» - гиҗ байрлв.

А. Маньков «Байр» журналас

Цаһан Сар

Цаһан Сар - хальмг улсин байр мөн. Цаһан Сар - хаврин байр. Ики кезәнәс нааран эн байриг сарин нег шинд темдглдг бәәсмн. Цаһан Сарин байран темлглснә хөөн хальмгуд малдан шин идг хәәһәд һардг бәәҗ. Нүүдлин бәәдләр бәәдг хальмг улст эннь бас тааста йовдл. Хаврин түрүн сарин нег шинд ичәндән бәәсн зурмн нөөрәсн сергҗ, нүкнәсн һарна гиҗ мана аав-ээҗнр келцхәнә. Тер мет күн бас эврә седкл-ухаһан медүләд, олн зүсн керг-үүл күцәҗ, Цаһан Сарин байриг байртаһар темдглдг йоста.

Цаһана өмн өдр гер болһнд күңшү үнр һарһад боорцг шарна. Юңгад гихлә, Цаһан Сарин нег шинд хәәс халуллго бәәҗ болшго, му йор гиҗ, өвкнр тоолдг бәәҗ. Цаһан өөрдҗ аашсн өмнәснь мах, тос, һуйр, балта, кампадь белдәд авчкдг бәәҗ. Урдаснь герән ахулад, цеврлнә. Дәкәд авдрт бәәсн хувц-хунран һарһҗ өлгдг авъяста. Күүкд улс һуйр искәһәд, боорцг кеж белддг. Цаһана боорцг йирин боорцгас йилһрнә. Зүсн болһн эврә чинртә. Цуг Цаһана боорцг 3 багд хувагдна: деежин, белгин, эдлврин. Деежин боорцг кех һуйрт өндг, һахан хорһ орууллго кенә. Деежд целвг, 5 тоһш, 3 шор белг, мошкмр, хуц, кит орулдг бәәсмн. Белгин боорцг 2 багд хувагдна: ик герин болн бичкн герин белг. Ик герин белгт: нег хавтха, нег хуц, нег кит, нег җола, нег мошкмр, һурвн шор белг, зурһан тоһш орна. Боорцгиг эн тооһарнь цаһан утцнд келкәд, цаһалҗ одх герин тооһар дигләд авчкдмн. Мел иим дүрстәһәр, тооһар, зуг кемҗәһәрн хойр холванд бичкнәр кесн боорцгиг «бичкн герин

белг» гиҗ келдг. Ик герин белг кен ахдан, бичкн герин белг - кен бичкндән нерәдҗ өгдг бәәсмн. Эдлврин боорцгт: темән, һалун, хорха, нань чигн олн зүсн дүрстә боорцг орна.

Хавтха (целвг). Нарн цуг эргндк хамгт әм залһна, дулална. Тегәд эн боорцгиг нарна бәәдл дуралһад кенә. Хаврин цагт дулан болтха, ноһан сәәнәр урһад, идг сәәнәр урһтха гиһәд йорлад кесн боорцг болҗана.

Шовун. Шовун хаврин темдг болна. Шовун дулан һазрас нисҗ ирхлә, хавр эклнә. Тегәд хальмгуд иим боорцг кенә.

Җола. Эн боорцгиг зөв эргүлҗ кенә. Күүнә җирһл эн җола мет ут, бат болтха гиж, бас йорлад кегднә.

Кит. Кит гисн мөрнә дотрин әмтәхн гисн хот. Көрсн бийнь эн хот царцхш. Мөрнә мах, дотр идсн күүнә цуснь буслад, халурхад бәәдг гиҗ тоолад, мөрн малыг магтад, мөрнә кит дуралһад боорцг Цаһанла кегднә.

Хуц. Хөн мал ик кезәнәһәс нааран хальмгудт өөрхн мал. Малын өслт өргҗтхә гиһәд, сүүлән әрә дааж йовх хуц дуралһад, боорцг кенә.

Темән. Темән мал хальмг күн асрдг дөрвн зүсн малын тоод орна, эн өврмжтә мал, тегәд Цаһана хотд орна.

Мошкмр. Эннь хөөнә дотрин нәрн гес дуралһад кесн боорцг. Кезәнә нег өлсәд йовсн цагт нәрн гесн чигн теҗәл болдг. Тегәд нәрн гесиг хайлго олзлхмн гиҗәх күсл зүүж, «мошкмр» гидг боорцг Цаһанд кедг.

Тоһш. Тоһш боорцгиг хашан дүрстәһәр эргүләд кечкнә. Эннь хаша дүүрң малта болтха гиһәд йорлад кесн боорцг.

Өвртә тоһш. Эн боорцгиг үкрин өвр дуралһад кедг. Үкр малын чинр ик. Цаһан сарла үсн-тосн, чигән - цаһан идән эн хамг хот кегднә. Өвртә тоһш боорцг үкрин чинриг медүлнә.

Шор белг. Эн боорцгиг хойр таласнь җидин үзүр дуралһад кедг. Кемрҗән хортн-дәәсн орҗ, ирхлә, манад терүг харх зер-зев олдх гидг йортаһар кегдсн боорцг болҗана.

Таслмр. Таслмриг һуйрас чимкәд, таслад, дарад мөңгнә бәәдл дуралһад кенә. Мөңгн дала болтха гисн тоолврtaһар эн боорцг кегднә.

Хорха боорцг. Үрн-садна, малын төл энүнлә әдл олн болтха гиж эн боорцг кедмн.

Төөмдә. Эн боорцг йир сәәхн болна. Боорцгин чинрнь болхла күн болһн эврәннь өрк-бүлдән, элгн-саднддан, олн әмтндән бат итклтә болтха гиҗ кегдсн боорцг.

Цаһана болзгнь бас олн зүсн. Уданар нәр һарһдго бәәсмн. Ик олн әмтн бәәх һазрар керүл-цүүгә һарһдго. Тер үлү хулха һарһдго. Хальмгуд Үр сарин арвн тавн күртл Цаһа бәрдг.Терүн күртл харһсн улс цуһар цаһалх зөвтә. Хойр залу харһхла, кен дүнь: «Мендвт, үвләс яһҗ һарвта?» - гиж сурх зөвтә.

Д. Шевелева «Хальмг үнн» газетас

Гертәсн зөв эргҗ һархла – керг күцдг

Мана хальмг улст зөв эргҗ юм күцәдг авъяс бәәнә. Эн авъясиг баһчуд төрүц медхш. Юуһинь нуухв, зәрм бөдүн улс чигн эн авъясиг төртән авхш. Хальмг күн әмтнд юм өгхләрн, барун һарарн өгдг йоста. Күүнәс юм авхларн, бас барун һарарн авдг. «Зун һарарн бичә ав, энтн му йор», - гиҗ көгшд келсинь соңссн чигн болхт. Гертәсн һарад йовхларн, барун көләрн герин эрк алхҗ, һархмн болҗана. Тиигхлә, тер күүнә кергнь күцдг, хаалһнь цаһан болдг.

Кезәнә хальмгуд ишкә герт бәәсн цагтан өрүн өрлә босад, зөв эргәд, өркән хәрүлдг бәәсмн. Өркәр гегән ордг, терүгәр утан һардг. Ишкә герән зөв эргәд, үүднә зүн бийднь өркин бүчин үзүринь боодг бәәҗ. Хәәснд буслһсн цәәг зөв эргүлҗ самрдг. Ааһд цә кехләрн, бас зөв эргүләд кедг. Нарна эргц дахҗ энүг күцәдг. Ямаран чигн хотыг савд кехләрн, үүдн тал биш, үүднәс герүрн хәләлһәд кедг йоста. Тиигхлә герт зөөр ордг, өрк-бүл оньдин дөрвн цагт хот-хоолта, элвг-делвг бәәдг, цугтан цадхлң йовдг.

Кемр хальмгудын герт гиичнр ирхлә, герин эздүд күндләд, сәәнәр тоодг. Гиичнр хальмг авъясар зөв эргҗ суудг. «Орсн хур гиидг, ирсн гиичнр хәрдг» гидг хальмг сән үлгүр бәәнә. Гиичнр тоогдад, зөв эргәд герәс һардг. Энтн зүн бийәс авн экләд барун талагшан (слева направо) һархмн болҗана. Хүрм болсн цагт эн авъяс бас эркҗән уга олзлх кергтә. Хүрмин гиичнр бас зөв эргҗ һардг, күүкнә герүр зөв эргҗ ордг. Өмскүл өмсксн цагт эн кергиг бас зөв эргүлҗ күцәдг. Амулң сәәхн җирһл баһчудт дурддг.

Хальмг хурлын һаза бәәх күрдиг барун һарарн зөв эргулдг йоста. Тиигҗ эргүлхлә, күүнә цуг килнц һардг гидг. Герт бәәдг бурхн эврә сән орман олх зөвтә. Бурхиг нар хәләҗ залдг. Буру хәләсн бурхн му йорта юмн гиҗ келдг. Тегәд бурхиг хальмг авъясар чикәр залтн.

Гер-бүүр бат болтха, энд хөв-җирһлтә бәәхин төлә хальмгуд герән эклҗ бәрхләрн барун булңднь чолун дор цаһан мөңг тәвнә. Цаһан мөңгн герт орҗ бәәх улст цаһан хаалһ татдг.

Зөв эргҗ юм күцәдг авъяс нарна эргцлә залһлдата. Нарнас давдг арһ уга. Мана өвкнр сәәхн авъясар нег-негән күндлҗ, нег мөсн ухаһар, чик авг-бәрцәр бәәдг бәәҗ. Бидн цугтан, ик-баһ уга, өвкнрин үлдәсн сәәхн авъясар һардвр кеҗ бәәҗ, энүг җирһлдән олзлҗ, әрүнәр хадһлх зөвтәвидн. Эн авъясиг умшад медҗ авсн улс үр-иньгүдтән цәәлһәд келҗ өгтн.

С. Ользеева «Хальмг үнн» газетәс

Зул – нас авдг өдр

Зул - хальмг улсин сән байрта өдр. Жил болһн «Зул» болдг өдр әдл болхш. Зәрмдән үкр сард болна, зәрмдән бар сард болна. Хальмг литәр (Лунный календарь) хәләҗ «Зул» болх өдриг тоолад һарһна. «Зул» болх сариг Зул сар гиҗ нерәднә. Тигәд эн сарин хөрн тавнд «Зул» болдг учрта. «Зул» шин җил эклҗәхиг медүлдг учрта.

Эн сән өдрин учр иим: Богд Зунква бурхн төрәд, деерәс бууҗ ирсн өдриг Зул өдр гиһәд сән өдрт тохрасмн. Бурхн нас авсн өдрт цуг хальмг әмтн, ик-бичкн уга дегц нег өдр нас авдг болҗ. Цуг хальмг улсин һарсн өдрнь Зул өдр болҗ тоолгдна. Насн деерән нежәд нас эн өдр немҗ авцхана. Үлгүрнь, хөртә күн хөрн негтә болна, тәвтә күн тәвн негтә болна. Тиигәд чигн Зул гидг сән өдрән хальмг улс күләҗ, байртаһар темдглҗ, сергмҗтәһәр давулна.

Зулын өмн белдвр сәәнәр кенә: гер дотркан уһаҗ арчна, кир-хуран уһана. Хуучн җилин кириг шин җилд орулдго болҗана. Эн авъясиг медҗ күцәҗ йовх кергтә. Шин хувц уйҗ белднә, яһад гихлә Зул өдр хальмг улс кеердмн. Боорцг кеһәд, көңшү үнр һарһдмн. Боорцгар дееҗ бәрдмн. Боорцган Зулын өмн асхнднь кех кергтә. Тер асхнднь шүтәнә өмн дееҗ бәрдмн. Йөрәл келдмн. Зулан тосдмн. Зулд нерәдәд, тос, шикр-балта хулдҗ авдмн. Шикр-балтаһар бас дееҗ бәрдмн. Шүтәнә өмн тәвсн һурвн целвг деер цөөкн шикр-балта тәвдмн. Кезәнә нас авх өдртән нерәдәд, малын әм һарһдг бәәҗ. Хө алдг бәәҗ. Тарһн, чинәтә хө олн хөд дундас шүүҗ авад алад, Зул өдр мах чанад, салаһарн тос һоожулад идәд, Зулан давулдг бәәҗ.

Зул өдр өрүнднь герин эзн күүкд күн эрт босад, өркән хәрүлчкәд, һал шатаһад, хәәсән нерәд, хальмг цәәһән зандрулҗ чандг йоста. Тер хоорнд, цә буслтл, Зулан өргнә, шүтәнә өмн зул тавлна, мөргнә. Цәәһәсн дееҗ бәрнә. Цуһар өрк-бүләрн, ширә эргҗ сууһад, байрин цәәһән ууна. Ширә деер Зул өдр хот-хол невчк әләдәр тәвдм: эрк биш хальмг әмтәхн цә, тосн, махн, шикр-балта болн нань чигн әмтәхн хот бәәх зөвтә. Эн цәәһән уучкад, дәкәд цә чандмн. Зул өдр элгн-садан, үр-өңгән, медәтә улсан дуудҗ, цә өгәд гиичлдмн. Һалд әркин түрүн дусал цацдмн. Эн өдр элвг-делвгәр әмтн гиичлхлә, далд йовсн әмтн идсн-уусн болдг. Җил сәәнәр байртаһар давдмн. Зул өдр эврән бас цәәд йовдмн. Медәтә улст белг бәрүлҗ өгдмн: зать, шикр-балта. Зул өдр күүнәс юм хармндмн биш.

Зул өдр асхарнь насна зул бәрдмн. Бичкнәр һуйр элдәд йисн һолын цөгц кенә. Йөркгәр зулын һолынь кедмн. Иим өвсиг ик урдаснь кеер теегт һарад түүҗ авад, гертән авч ирәд, сәәнәр хагсаҗ белддмн.

Насна цөгцд түрүләд эцкин һол тәвдг, дарунь экин, түүнә дару үрн-садна. Тер һолмудыг насна цөгцд зерглүләд, нег-негнднь шахад тәвдмн. Насна цөгц утулң бичкн оңһцла әдл болна.

Бүрүлин гегән тасрад, зөвәр харңһу болхла, теңгрт одд һархла, тер насна цөгцән шүтәнә өмн ширә деер тәвәд, герл өгдмн. Тер саамла цуһар тавлсн насна зулдан гекҗ мөргәд, насан авдмн. Гекҗ мөргсн саамлаһан зальврдмн. Тер цагт иим үгмүд келдмн: «Авчах насн өлзәтә, цаһан хаалһта болтха!».

Насна зулан бәрсн цагт, кемр көвүн гертән уга болхла, эцкнь терүнә ормд мөргәд, насинь авдмн, күүкн гертән уга болхла, экнь мөргдмн. Герл өгснә хөөн насна зулыг бөктлнь көндәдмн биш. Бийнь бөкхлә, тиигәд хураҗ авдмн. Күн болһнд нерәдҗ тәвсн һолнь цуһар дегц бөкдмн биш. Тернь төр уга болдг, зовхмн биш. Үлдсн һолмудынь арһул, үмс уңһалго авч хаяд, һуйринь элдәд, таавад шарад идчкдмн. Өрк-бүл дотран хуваҗ иддмн. Күүнә күүнд өгдмн биш.

Невчк дарунь бәәҗәһәд, йосндан һаза харңһурхла, үүдәр йиснә һол һарһдмн. Элдсн һуйрар бас бичкн цөгц кеһәд, дорнь шовһр модар бәрдг юм кеһәд, цөгц дотрнь үзүрнь көвңгәр оралһата йисн һол батрулад, көвңгтә үзүринь шар тосар норһад чимкчкәд, герл өгдмн. Дарунь үүдән арһул секәд, үүдәр герл өгсн цөгцән барун һарарн һарһдмн. Эн тоотыг эк күцәх йоста. Толһа деерән бәәсн махлаһан, эс гиҗ альчуран авдмн. Барун өвдгән һазрт күргәд, сөгдҗ суудмн. Йиснә һолыг бөктлнь бәрх кергтә. Бөктлнь зальврад бәәдмн. Бөкснә хөөн йиснә һолас шатад үлдсинь арһул авад хайдмн. Һуйринь насна цөгцлә хамднь элдәд, шарад идчкдг йоста.

С. Ользеева «Хальмг улсин авъясмуд»

Хальмгуд төрскн келән медхш

Өдгә цагт, хәләһәд бәәхнь, хальмгуд улс хальмгаһар ду һардган уурч йовна. Цуг Әрәсән баһ келн улсас хальмг улс хальмг чирәтә орсмуд болх бәәдлтә! Дорас өсҗ йовх бичкдүд, баһчуд хальмгаһар күүндхәр седхш. Нам хальмг кел медәтнрәс сурҗ дасхарчн бәәх бәәдл уга. Дегд һундлта болад бәәнә, яһад хальмг болҗ үүдсн болхв теднг гиҗ сангдна.

Элстин цутхлңгар йовхла, медәтә улс орсаһар күүндәд йовна. Манна таңһчин һардачнр чигн негчн үг эврә келәрн келхш. Хальмг Таңһчиг арвн нәәмн җил һардад өөдән һарһсн Б.Б. Городовиков даңгин хальмгаһар мендләд күүнддг билә. Басан Бадьминович күцәсн тоотнь дала, келҗ, тоолҗ болшго. Таңһчин мал һурвн дундур сай күрч өслә. Хальмг келндән хару күн билә. Өдгә цагт сән хальмг келтә һардачнрас министр Салан Бадм, «Шинрлт» гидг хальмг бичәчнрин Нииицәнә ахлач Санҗин Николай, нань чигн улс бәәнә. Һардач күн түрүләд хальмгаһарн мендлчкәд, цааранднь нам хасгаһарчн келәд бәәтхә. Хойр хальмг харһхларн мел орсаһар күүнднә, тиигәд бәәхлә теднә үрднь кенәс төрскн келән дасҗ авхмб?! Энтн буру йовдл. Иигәд бәәҗ хальмг келн мөңкиндуурад уга болн гиҗәнә.

Хальмг улс төрскн келәрн күүндҗ, күүкдтән сурһх кергтә. Күүкдт һундрхад уульх дурн күрнә, эврә келән эс меддгтнь. Төрскн келән дасхмн гиһәд цуһар хоосн амарн келнә.

Эврә келән эс меддг мана хальмг күүкдиг гүн сурһульд бичә тәвтхә гиҗ селвг өгчәнәв. Хальмгаһар келәд, әмтнлә күүндәд бәәдг талын келн күүкдиг темдгләд, гүн сурһульд орулхмн. Тиигхлә мана хальмг күүкд уха авх, юм медх гиҗ санҗанав.

Дәкәд бас нег төрин тускар келхәр бәәнәв. Ламнр ном умшҗах һазрт күүкд улс шалвр өмсәд ирнә. Хальмгин йор-заңшалар энтн му йор. Йорнь ямаран гихлә: залу улсин сүр дарҗана. Сүр дарна гиснь залу улс зеткрлә харһад хорадчн бәәх, эдгшго гем чигн ирхмн болҗана. 3-5 җил боладчн зеткр харһҗ одхнь маһд уга. Бүтн гер-бүлтә күүкд улс тиим му йорта йовдл һарһхмн биш гиҗ селвг өгчәнәв.

Овшин Нәдвд «Хальмг үнн» газетас

2-гч ӘҢГ

ҺОЛЬШГ КЕЛЛҺН

1. ДУУДВР

1. Умштн.

Ээҗин келвр багшин өрчд ик темдг үлдәв, гүн тоолвр үүдәв. Тер кесгтән, ю келхән медҗ эс чадад, тагчг суув.

– Һашута цаг бәәҗ.

– Кукн, терчн үнн. Дегд һашута, догшн цаг билә.

– Ээҗ, Шонтан Җальҗд әмтәхн уста булг бәәҗ гиһәд әмтн келнә. Тер үнн болхий? – гиҗ Нимә Нармаевич дарунь сурв.

– Үнн, үнн, кукн. Тиим булг бәәлә, тер булгас һанцхн мини өвгн ус зөөдг билә. Нань кү ширдәдго билә.

– Ээҗ, ода тер булг яһсн болхв? – гиҗ багш сурв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

2. Деер өггдсн текстд дуудвр олҗ автн. Иим үгмүдәр нурһлҗ кениг дууддгинь цәәльтн.

3. Олн зүсн дуудврмудта зәңгс болн диалог умштн.

а) – Уга, дү көвүн, чи меджәхшч, – гиҗ күүкд күн келв.

б) Бадмиг зөв-учран келхлә, герин эзн залу иигҗ сүв-селвг өгв:
– Дү көвүн, кемр кү хәәҗ йовхла, чамд сөөһәр хаалһд йовад керг уга.

в) – Не, көгшә, көвүнәнтн көлгн ямаран? – гиҗ колхозин ахлач өвгнәс сурв.

г) – Не, не, кукм, зовл уга бәәхәр седв чигн болҗ өгхшлм, хәәмнь, – гиҗ экнь таалсн дууһар келв.

д) – Хәәмнь, кукн минь, Тентл хаанахн мана хаанд һурвн йилһҗ болш уга әдл алг мөрд илгәҗ.

е) – Күндтә радиосоңсачнр, хальмгин радио эврәннь программан цааранднь давулҗана.

ж) – Танд, үүрмүд, икәр ханҗанав.

з) – Эй, баһчуд, наартн, дөң болтн, - гиҗ бригадир дуудв.

и) – Манахс, тиигән одад, һазринь хәләхмн, - болҗ Харцх сүв-селвг өгв.

к) – Дәәдә, тер Уйһн гидг көвүн хөөннь яһҗ гицхәнә? – гиҗ күүкн эцкәсн сурв.

л) Манҗиг үзчкәд, Натра Нәәмн тосад гүүҗ ирв.

– Багш, таниг клубд эс ирхлә, бидн некәд һарлавидн.

4. Деер өггдсн олн үлгүрмүд умшад, харьсн дуудврмудынь йилһәд, тодлҗ авад, эврә үлгүрмүд тогтатн.

5. «Та» гидг дуудврла залһлдата кезәңк хальмг үлгүр тодлҗ автн. Бас чигн күндлһнә авъясла залһлдата үлгүрмүд олҗ авад чеежәр дастн.

Та гисн таалсн мет, чи гисн чичсн мет.

6. «Та» гидг дуудврла залһлдата үлгүрмүд умштн. Өдгә цагт кезә тиим дуудвр олзлгдна?

а) – Үр күүктәһән ирснчн йир сән болв. Эс гиҗ чи һанцардад бәәх биләч, - гиһәд минь эн саамд Гернзлиг «чи» гиһәд Бата сүүвдәд ормднь суулһв.

Гернзл чирәһән һариннь нурһар халхлад эс медгчәр, мусг гиҗ инәв.

«Мууха юмб, айстан энүг «чи» гиһәд оркв билтәл. «Чи гисн – чичсн мет, та гисн – таалсн әдл» гиҗ хальмг улс келдг билә. Шин таньлдсн, багш болсн күү «чи» гиһәд орксн әрвҗ уга модьрун үг болад одв, яһв?» – гиҗ Бата дотран түңшв. Гернзлд болхла Батан келсн «чи» гисн үг цань уга таалмҗта эңкр үг болҗ медгдв. «Чи» гисн үг чирә хаһрад нег-негән таняд өөрхн үр, иньг болад ирсн цагт келгдҗ одна. Бата икрхг уга күлцңһү күн болад намаг өөрхн үр, иньг гиҗ санад келҗәнә, нам тернь сән», – гиҗ Гернзл санв /Эрнҗәнә К. «Һалан хадһл»/.

б) Бадм талын улсиг «чи» гиҗ келҗ чадхш. Зәрмдән, бийәсн дү көвүдиг «Та» гиҗ келәд, наадн болна. Тернь бас учрта. Дәәнә өмн теднәхн ах-дүүһәрн өнр билә, икчүдән икәр күндлдг, тевчдг билә. Бадмин аавиг һазаһас орад ирхлә, дөрвн берньзаквр өгсн мет, дегц босад, өвгиг суутл зогсад бәәдг билә. Эднә бичкдүд, икчүднь биш, нам тедн хоорндан нег-негән «Та» гидг билә. Аавнь өңгрв. Һурвн бернь ик хадминнь өмн босдг болв. Дән эклв. Ахнр-дүүнр дәәнд мордҗ одв, алгддгнь – алгдв, зәңг уга геедрдгнь – зәңг уга геедрв. Һурвн, дөрвн берд хадмлдг чигн, шүтдг чигн күн үлдсн уга. Болв кениг чигн «Та» гидг йосн эднә бүлд, көвүнә заңд үлдв /Балакан А. «Алтн Бумб»/.

ТОЛЬ

алг	- *пестрый*
айстан	- *напрасно, необдуманно*
әрвҗ уга	- *безгранично*
булг	- *родник*
һанцардх	- *быть одиноким*
һашута	- *грустный, печальный, скорбный*
дарунь	- *затем, после*
дәәнд мордх	- *уходить на войну*

догшн - *свирепый, жестокий*
заквр - *приказ, распоряжение*
зөв-учр - *обстоятельство, причина*
икрхг - *надменный, высокомерный*
йосн - *закон*
кукн - *ласковое обращение к детям: малыш*
күлцңһү - *терпеливый, снисходительный*
саам - *период времени*
сүвдх - *брать под мышку*
сүв-селвг - *совет*
таалх - *ласкать*
түңшх - *страдать душевно, стонать*
хадмлх - *применять табу (у женщин-калмычек)*
халхлх - *заслонять, загораживать*
чичх - *толкать*
ширдәдго билә - *не разрешал приближаться*
шүтх - *почитать*

2. МЕНДЛЛҺН

1. Умштн.

Әмтә-киитә тоот ниргәд, шуугад, тег байрар дүүрч буслв. Үвләс әмд-менд һарһсндан әмтн бахтад, Хальмгин Цаһан саран шидрхн угтв. Угатя болвчн, күн болһна һулмтас күңшү үнр һарв. Эмгд, гергд, берәд бәәсн нежәд, хошад зах хувцан һарһад, көөтә хар гер, җолм дотран деес татад, терүн деер алс хаяд өлгҗ бахтцхав.

– Не, цаһалчкий, - гиҗ келәд баһчуд хоорндан үмслднә.

Хальмг улс җилд нег дәкҗ негхн өдр үмслднә. Тер өдр ода ирв. Баһчудын мөрнь гүүҗ бәәнә.

– Менд, ут наста бол!

– Альков, халхан өглч, шовшад авсв?!

– Чиилә әдл чилгр бәәҗ.

– Кампадь мет әмтәхн…

– Хи-хи, ха-ха, - гиҗ гиҗгтә күүкд инәлднә. Үмслдхин өмн тедн ичәд, чирәһән һарарн бултулна, үмссnә хөөн, арчад цеврлчксн альмн кевтә, улан шарнь йилһрлдәд, арвн тавна сарин бәәдл һарад мелмлзәд одна.

Балакан А. Алтн бумб

2. Деер өггдсн текстд менд сурлһна үлгүр олҗ автн. Ямаран цагла иигҗ мендлдмб? Хәрүһән цәәльтн.

3. Зәңгс болн диалог умштн.

а) – Манҗ, мендвт, - гиҗ соңсад, багш хәрү эргв.

– Мендвт, мендвт, күүкд, - гиҗ келәд, Бадмин Манҗ суусн ормасн босв.

б) – Мендвт, күүкд, - деканатын үүдн секгдәд, декан Леонид Васильевич күүкдүр өөрдәд келв. – Яһҗ амрвт?

– Мендвт, Леонид Васильевич, ханҗанавидн, йир сән, - һурвулн нег дууһар хәрү өгв.

в) – Менд бәәнт! Кесн көдлмштн кемтг уга болтха, - гиҗ ик миркисн хар залу шииләд уга терзәр өңгәв.

– Бәәнә. Танахн чигн цуг менд, - гиҗ Долан босад келв.

г) – Мендвт, Пантус, - болҗ Хәби мендлв. – Та чигн эн хату үвләс то бүтн, толһа эрүл һарсн болхт?

– Мендвт, Хәби, эрүл-дорул, маңна тиньгр йовнт?

д) – Харцх, мендвт! – гиҗ, хөөчиг ирхлә, ахлач һаринь атхҗ мендлв. - Сән бәәнт?

– Мендвт, мендвт, Басң. Сән бәәнә. Зуг худгин усн хөөнд күрл уга бәәнә, - болҗ, Харцх мендлҗ хәрү өгв.

е) – Мендвт! Яһҗ хонвт? Сәәхн зүүд зүүдлвт?

ж) Нанас нүдән дальтрулад, эс медсәр:

– Бата, сән хонвт? – гиҗ сурв.

– Сән гихлә, бахмҗ болх, му гихлә, ө-һундл болх, тер хойрин хоорнд хавчгдад, теегин нег захд хонув, - гивүв.

з) – Менд йовҗ ирвт? – гиҗ һаран өгәд өвгнлә мендлв.

и) – Мендвт! Үвләс сән менд һарвт?

– Һарв! Һарв!

к) – Мендвт! Үвләс күүкд-шуухдтаһан, гертә-малтаһан менд амулң эн-тер уга һарвт?

– Һарв! Та чигн өрк-бүләрн, элгн-садарн гем-шалтг угаһар һарсн болхговт?

4. Деер өггдсн олн зәңгс умшад, менд сурлһна үлгүрмүд тодлҗ авад, эврә үлгүрмүд тогтатн.

ТОЛЬ

алс хайх	- *перекинуть через что-либо*
әмтә-киитә тоот	- *живой, одушевленный*
бахтх	- *восторгаться, восхищаться*
һулмт	- *очаг*
дальтрх	- *уклоняться от взгяда*
җолм	- *кибитка бедняка*
күңшү үнр	- *запах жареного*
көөтә	- *покрытый сажей*
мелмлзх	- *блестеть*
ниргх	- *шуметь, галдеть*
тиньгр	- *ровный*
хавчгдх	- *быть зажатым*
шидрхн	- *недавно, рядом*
шовшрх	- *чмокать губами*

3. СУРЛҺН

1. Умштн.

Мана өмнәс буурл үстә, һартан тайг түшсн өвгн аашна. Багшла һар авч мендлчкәд, зарһ бәрв:

– Эн пенсь гидг юмнчн намаг әмдәр алҗана. Чи, Нимә, нанд нөкд болхнчн… Көдлмшин захас атхулхнчн… Эс гиҗ уудьврас көлтә үкж одн гиҗәнәв…

Өвгн генткн намаг таньв.

– Бадм?... Менд, менд! Хәләһич, эднчн нанд пенсь гидг юм өгәд хөөнәсм сулдхчкв… Келич, сулдхчкв… Келич, үүнд көдлмш өгтхә…

– Өгнәв, өгнәв, - болҗ багш инәв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

2. Деер өггдсн текстд юм эрҗ сурлһна үлгүр олҗ автн. Ямаран үгмүд олзлҗ һольшг кевәр юм сурхмб? Хәрүһән цәәльтн.

3. Юм эрҗ сурлһна үлгүрмүдтә зәңгс болн диалог умштн.

а) – Коля, буйн болтха, тиим үг бичә келтн, – гиҗ Гернзл сурв.

б) – Хәрү суухитн эрҗәнәв, күүндврән чиләх кергтә,– гив.

в) – Булһн, би эрҗәнәв чамаг, күрәд ир, – болҗ Санл Булһниг үүнднь күргв.

г) – Бадма Цебекович, таниг невчк арһул күүндхитн сурҗанав.

д) – Оютнр, мана сурсиг күцәтн, маднур дарунь ирҗәтн.

е) – Босха, нанд үг өглчн. Я, ях, ях! - гиһәд аав зүн сүвәһән бәрәд, ормасн босхар седв.

– Гем уга, сууҗаһад келтн, - гиҗ Сергей зөв өгв.

– Сууһад ормасн келтн, - гиһәд эндәснь баһчуд дөңнв.

ж) – Багш, дегтрән нааран өгхнтн.

з) – Та хургин тускар шулун зәңглит, цугтаднь күргҗ келит.

и) – Ольда, өөркән хәләһич, – гинә.

к) – Зогсчаһит, би даранднь келҗ өгсв, – гиҗ Цаһан өөдән өрә хәләһәд, саналдж келв.

л) Хамг нутгарн хурад: – Мана хан көвүг хәәрлҗ тәвүлҗ өгтн! – гиҗ уульн сөгдн эрв.

м) – Ах нойн баав, идән, ундым бууҗ эдлит, – гиҗ күүкн дуудн эрв.

4. Деер өггдсн олн зәңгс умшад, юм эрҗ сурлһна үлгүрмүд йилһәд, тодлҗ авад, эврә үлгүрмүд тогтатн.

ТОЛЬ

буурл үстә - *седовласый*
даранднь - *по порядку*
зарһ бәрх - *подавать жалобу*
сөгдх - *вставать на колени*
сүвә - *боковая часть грудной клетки*
тайг түшх - *опираться на трость*
ундн - *напиток, питье*
хәәрлх - *жалеть*
эдлх - *пользоваться, употреблять*

4. ГЕМӘН СУРЛҺН

1. Умштн.

Зөвәрт тагчг йовсна хөөн багш нег юм сурв. Би түүгинь оньһсн угав. Тер бас учрта. Нүдм эрәлҗләд йовна: иигән хәләхлә - эндннь шин гер, тиигән хәләхлә - тенднь шин гер. Гермүд болхларн, мана Хальмг Таңһчин селәдт төрүц үзгдәд уга гермүд.

– Буруһим тәвҗ хәәрлтн, тана келсиг оньһсн угав, - болҗ би багшин өмн гемән эрүв.

– Юн кергәр йовлат?

Ирсн кергән цәәлһхләм, багш күүкн, намаг ики кезәнәс авн таньдг мет, келв:

– Манаһур орад, цә ууһад һартн.

Керго гиҗ келҗ болшго болад, би терүг дахув. Гертән орҗ ирәд, күүкн келв:

– Таньлдх зөв өгтн. Мини нерн – Деляш.

– Мини – Бадм.

Балакан А. Күн болх - баһасн

2. Деер өггдсн текстд гемән сурлһна үлгүр олҗ автн. Эн эргц нурһлҗ кезә, ямаран цагт олзлхмб? Хәрүһән цәәльтн.

3. Гемән сурлһна үлгүрмүдтә зәңгс болн диалог умштн.

а) – Бичә уурлтн, гемим тәвҗ өгтн, – гиҗ күүкн бичгтән бичҗ.

в) – Санл, буруһим тәвич, – болҗ Церн Санлыг теврв.

а) – Нина, мини гемиг тәвҗ өгхитн эрҗәнәв, – гиҗ эн эклв.

б) – Буйн болтха, тәв һарим. Буруһан эрҗәнәв, – болв Кермн.

в) Хәрү нүүхин өмнхн хадм ах көвүд уга нег цагт гетҗәһәд, намаг дуудв:

– Дуукр хәәмнь, би чамаг урднь эврәннь күүкнлә әдл сандгиг меднәч…. Көгшрх насндан чилшго нер соңсх болув. Мини чамас сургчм, арһта болхла, күүнд бичә кел. Гемим тәвҗ өг, - гиҗ сурв.

4. Деер өггдсн олн зәңгс умшад, гемән, буруһан сурлһна үлгүрмүд тодлҗ авад, эврә үлгүрмүд тогтатн.

ТОЛЬ

гетх - *следить, высматривать*
оньһсн уга - *не обратил внимания*
эрәлҗлх - *рябить в глазах*

5. ЙӨРӘЛҺН

1. Умштн.

Герин эзн Долан түрүн дүүрӊ цөгц авч босад, - эн гер бәрлһнд шин бүүр зааҗ өгәд, икәр шунҗ «көдлсн» ач иктә аавдан түрүн сөӊ өргҗәнәв, - гиҗ босв.

– Чик, чик, көгшә хөн үргән уга гидг, - кен көгшән күндлхмн, - гиҗ шууглдв.

– Нә, бәрсн гертн бәәшӊ болҗ, бәәх ээдүднь бат кишгтә, әмәр олн, аһурсар байн болҗ, эн герин өркәс оньдин өткн утан бадһлҗ, өөкн, үсн, тосар оньдин билглҗ, үр, иньг-амргуд ирхднь үүднь өргәр секәтә бәәх болтха. Татв гиҗ тасрш уга, самлв гиҗ салш уга ни-нииццһү утльта болтха, - гиҗ өвгн сөӊгән өргв.

Эрнҗәнә К. Җирһлин хааль

2. Деер өггдсн текстд йөрәлин үг олҗ автн. Ямаран цагт иим үгмүд соӊсҗ болхмб?

3. Йөрәлин үгмүдтә зәӊгс болн диалогмуд умштн.

а) – Олнд тоомсрта багш болҗ, бийсләрн әдл багшнр олар белдҗ йовтн гиҗ йөрәҗәнәв! – гиһәд Бата Гернзлин һар атхв.

в) – Нә, һарсн өдрләчн чамаг йөрәҗәнәв, ут наста, бат кишгтә бол!..– болад Дава ормасн босв.

г) Тер стол деер бәәсн шилтә шампанск, хойр бокал болн бичкн улан коробк бәәсиг үзәд, генткн сананднь орв.

– Нина, чамаг би һарсн өдрләчн йөрәҗәнәв. Сурһулян чиләһәд, ода йосн күн болвч. Җирһлинчн хаалһ сонр болтха, ут нас эдл! - гиһәд, эцкнь күүкән теврҗ үмсәд, коробкин бүркәсинь авад, нәрхн цевтә, бичкн зүркнә бәәдлтә медальон һарһад, күүкнәнь күзүнд зүүҗ өгв.

д) – Шин бүүртн өлзәтә, цаһан хаалһта болҗ, мөӊгнлә әдл мөӊк наста болтха, – гиһәд хойр гергн Җирһлд цаһан мөӊг өгв.

4. «Зул» гидг хальмгудын байрта өдрт келгддг йөрәл умштн. Чееҗәр дастн.

Буур җил һарад,
Ботхн җил ордг,
Авсн насӊтн өлзәтә болҗ,
Альк чигн цагт олн әмтн
Амулӊ төвкнүн бәәҗ,
Айта сәәхн җирһл эдлтхә...

5. *Деер өггдсн олн үлгүрмүд умшад, йөрәлин үгмүд тодлҗ авад, эврәнь йөрәлән тогтатн.*

ТОЛЬ

аһурсн - *животные*
айта - *хороший, приличный, подходящий*
бадһлх - *падать хлопьями (о снеге), густо*
билгх - *быть обильным*
ботхн - *верблюжонок*
буур - *взрослый верблюд*
бүркәсн - *крышка*
бүүр - *жилище*
герин өрк - *дымовое отверстие кибитки*
мөңк насн - *вечный возраст*
нәрхн цев - *тонкая цепь*
сонр - *чуткий*
теврх - *обнимать*
төвкнүн - *мир, спокойствие*
утльта - *понятливый, сообразительный*
үргән уга - *спокойно, без тревог*
цаһан мөңгн - *серебро*
цөгц - *чарка, чашечка*
шунх - *стараться*

6. ХАНЛТ

1. Умштн.

Ахлач һаран өргәд, шуугсн әмт тогтнулад, дәкәд немҗ келв:

– Мана Аав амрлһнд бәәчкәд, бичә уудьврта болтха гиһәд, мадн транзисторн радиоприемникәр белг өгчәнәвидн.

Залд суусн күн болһн тиим белг авснла әдл байрлҗ альх ташв. Аав ик омгтаһар босад, Иоганес Карлович тал ирәд, түүнә хойр халхиг селн үмсчкәд, өгсн радиоприемникинь авад, энд-тендәснь хәләҗәһәд, чикндән өөрдхәд соңсҗ хәләв. Тиикләнь хол биш суусн Юрий Николаевич босад, радиоприемникиг һартан авсн болла – терньсәәхн дуулад бәәв. Дигтә Элст келҗәсн – радиоһар, Хальмг республикин ачта артистк Лиҗин Улан дуулҗана. Аав тер дууг төгстл соңсад, дун чилхлә, зал тал эргәд, толһаһан гекәд келв:

– Ханҗанав, колхоздан ханҗанав, танд, олн-әмтндән ханҗанав!...

Аав радиоприемникиг, колхозин ахлачин дарукин хойр халх үмсснләһән әдл, хойр таласнь үмсв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

2. Деер өггдсн текстд ханлтын үгмүд олҗ автн. Иим үгмүд кезә олзлхмб? Хәрүһән цәәльтн.

3. Зәңгс болн диалогмуд умштн.

а) – Маднд нөкд болсн Бата болн терүнә иньг Василий хойрт эн олн колхозникудын нерн деерәс ик гидг ханлтан өргҗәнәв! – цуһар шууглдад альхан ташлдв.

б) – О, Анна Ивановна, мендвт! – болҗ Бадм байрлв. – Ирсндтн ханҗанавидн.

в) Анна Ивановна бас теднлә хамдан хот уув. Багш бригадирт ханлтан өргв:

– Очр Бадмаевич, халун хот авч ирсндтн йир сән болв. Ханҗанавидн.

– Нанд юуһинь ханнат. Бригадын күүкд улс намаг йовулв, - болҗ бригадир һольшглв: - Маңһдурас авн энд дорнь хот кехвидн.

г) – Амнчн тоста болтха, эгч Шуура, би танд икәр ханҗанав, – гиҗ Бадм дотран санв.

д) – Не, чамд йир икәр ханҗанав! Эн ачичн үкн-үктлән мартхн угав, ут наста бол, – гиһәд йовулчкад, герт орв.

е) Деед биид ахлҗ суусн залу, дотр хувцн деерән ик хар пистул зүүҗ, түңгрцгән уудлад:

– Һәәвһә дуулдг көвүн, айта домбр цокдг күүкн. Мөңгнлә әдл мөңк наста болтн! - гиһәд Кермнд нег саржңнсн көк саарл цаасн мөңг, Батад хойр шаальг, нег цаһан мөңг өгв.

ж) – Дуулсн дуундчн ханҗанавидн. Кезәд чигн әмтнд тиим байр үүдә, - гиҗ багшнь сурһульч күүкән йөрәв.

– Танд бас, Анна Ивановна, ханҗанавидн. Болв мини үүрмүд нанас үлү байр әмтнд үүдәҗәнә, - болад Эрвәкә Сангаджиева үр көвүд, күүкд талан заав. – Эдн әмтнд теҗәл үүдәҗәнә…

з) – Тана кесн сән көдлмшттн ханҗанав. Зуг, «барсин сүүләс бичә бәр, бәрсн хөөн бичә тәв» - гидг хальмг үлгүр бәәдмн. Хәрнь, барсин сүүлиг чаңһар сулдхлго бәртн, - гиҗ Уташ Гахаевич келв.

4. Деер өггдсн олн зәңгс умшад, ханлтын үгмүдтә үлгүрмүд йильһәд, тодлҗ авад, эврә үлгүрмүд тогтатн.

ТОЛЬ

һәәвһә	- *чудесный, прекрасный*
көк саарл	- *мышастый (о масти)*
омгтаһар	- *гордо*
селн үмсчкәд	- *поцеловав, по очереди*
теҗәл	- *питание, пища*
түңгрцг	- *кошелек, бумажник*
үүдәх	- *создавать, творить*
шаальг мөңгн	- *медные деньги, медяки*

7. ХАҺЦАН

1. Умштн.

Мөңкә Бата тал өөрдәд: - Менд йов, менд харһий! - гиҗәх бәәдлтәһәр хәләһәд, Батан деер өмсдг көлстә бор киилгинь саҗад өмскв. Тергнә сүүдрт нохачлад суусн Иван дун уга босад, сегләтә бәәсн зузан хар шалвран татч өмсәд, Батан зүн ээм деернь барун һаран тәвәд, зовлңта болхла, зулад күрәд ир, гиҗ келхәр седчкәд:

– Не, Бата, менд йов! Чи ман хойрин күзүн бат болтха, өмскдг хомут дала. Энүг хадһлад, намаг санҗ йов, - гиһәд «И» «Б» гисн тамһта өвр иштә тоңһрган өгәд, савһр үстә көлстә толһаһинь өрчдән шахад, хойр сүүһәснь өргәд, күрң мөрнә сәәр деернь суулһв. Бата өндр мөрнә сәәр деерәс өкәһәд, ахрхн һарарн әрә күрәд, Ивана саңнаһинь иләд, бархлзад уульх бәәдл һарв…

– Не, менд йов! Чи нааран эн хар салан экн, тер уласта һол хәләһәд һарч ирҗә. Харһа бәәхвидн. Кермнд менд кел, - гиҗ Мөңкә Батан һар атхв.

– Гем уга! Харһа бәәхт. Чи, Мөңкә, мана тал ирн бә… Бата, батлҗ су! - гичкәд, Богзг күрңгиг дәвәд оркв.

Эрнҗәнә К. Һалан хадһл

2. Деер өггдсн текстд салхиннь өмн олзлгддг мендин үгмүд олҗ автн. Иим үгмүд нурһлҗ кезә олзлгдна?

3. Зәңгс болн диалогмуд умштн.

а) – Нә, менд бәәҗәтн, байрта харһцхай, - гиҗ босн йовҗ келв.

б) – Нә, менд йовтн, би хәрнәв, - гиҗ күүкн келв.

– Менд йовтн биш, менд харһий, - гиҗ Церн мендлн йовҗ күүкнүр бас нег хәләв.

в) – Сәәхн зүүд бәрҗ хонтн, - гичкәд, һарад йовҗ одв.

г) – Нә, менд бәәҗәтн, - гиҗ келчкәд, Манҗ һарв.

– Тиигий, менд гертән күр! – гиҗ хәрү өгчкәд, Бакдг герүрн орв.

д) – Менд хәртн, байрта харһий! – гиҗ келсн үгд

– Тиигий, тадн чигн менд бәәтн! – гиҗ Манҗ хәрү өгв.

е) – Нә, менд йовад, менд иртн. Хаалһтн цаһан болтха, кергтн күцәмҗтә болтха! – гиҗ авв келв.

ж) – Амр тавта бәәтн! – гиҗ келәд, нарн һаргсн барун үд темцәд, чиг үзг уга җиңнв.

з) – Ода эн йовгсн үүлән күцәж, менд-амулң хәрҗ ирх болтха! – гиж йөрәһәд суув.

и) Йовсн үүлән номин йосар күцәж,
Алтн җола эргүләд,
Алдр нойн Җаңһрин
Шар цоохр бәәшңгин
Хашр мөңгн үүднд ирж буух бол!

4. Деер өггдсн олн зәңгс умшад, салхиннь өмн олзлгддг мендин үг йильһәд, тодлжң авад, эврә үлгүрмүд тогтатн.

ТОЛЬ

бархлзх	- *становиться мрачным*
җола	- *поводья*
көлстә	- *потный*
күрң мөрнә сәәр	- *круп темно-рыжей лошади*
нойн	- *князь*
номин йосар	- *по законам учения*
нохачлад суух	- *сидеть по-собачьи*
өвр иштә	- *с роговой ручкой*
савһр үстә	- *с взъерошенными волосами*
саҗх	- *встряхивать*
саңнаһинь илх	- *гладить лоб*
сегләтә	- *приподнятый*
тамһта	- *клейменный*
тоңһрг	- *перочинный нож*
хашр мөңгн үүдн	- *серебряная*
шар цоохр бәәшң	- *желто-пестрый дворец*

УМШЛҺНА ТЕКСТС

* * *

- Ээҗ, мана багш үкр үзәд уга кевтә.
- Яһна?
- Мини зурсн үкриг үзчкәд: «Нанд үзгдәд уга, энчнь юн адусмб?» - гинә.

* * *

- Кукн минь, адһ. Школасн дутн гиҗәнәч, - болҗ эк көвүһән дуудв.
- Әәх юмн уга, школ өдрин дуусн секәтә, - гиҗ көвүн хәрү өгв.

* * *

- Бадм, чи юңгад өдрин дуусн ә уга бәәнч? Боорцг идәд, нег юм келхнчн.

Бадм боорцг идчкәд, тагчг бәәнә.

- Көвүн минь, чи юңгад ә уга бәәнч? Мөңг авад, кампадь хулдҗ ав, бичә дун уга бә!

Бадм мөңгинь авчкад, келнә:

- Аак, «тагчг бәәлһн - алтн» гисн үнн бәәҗ.

* * *

Баатр маши зоһсаҗана:

- Буйн болтха, школ күртл күрглтн.
- Би талдан һазрур йовҗ йовнав.
- Улм сән.

* * *

Көвүндән эцкнь шин портфель хулдҗ авч белглв.

- Не, ач минь, «дөрвн», «тавн» темдгәр портфель дүүрх болтха, - гиҗ ээҗнь ачан йөрәв.
- «Хойр», «һурвн» гисн темдгүдән альдан дүрхмб? – гиҗ көвүн гейүрв. – Тиим болхла нанд бас нег портфель кергтә.

Арат болн хур

Модн деер хур шовун суула. Арат энүнүр өөрдҗ ирәд келҗәнә:

- Менд, хур, иньг минь, дууһичн соңсчкад, чамд золһҗ ирүв.
- Зөвтә үгдчнь ханҗанав, - гиҗ хур келв. Арат мек һарһад, эс соңсcн болад келҗәнә:
- Юн гинч? Соңсчахшв. Чи, хур, иньг минь, нааран һазрт бууһад, ноһан деегүр йовҗаһад, нанла күүндхнчн, модн деерас келснчн нанд соңсгдҗахш.

Хур келв:

- Һазрт ноһан деер буухасн әәҗәнәв. Һазрар йовхла, маднд, шовудт, әәмшгтә.
- Аль нанас әәҗ бәәнч? – гиҗ арат келв.

- Чамас эс болвчн, талдан аңгудас әәҗәнәв, - гиҗ хур келв. – Олн зүсн аңгуд бәәнәлм.

- Уга, хур, иньг минь, цуг һазр деер төвкнүн бәәхм гисн зәрлг эн җил һарсн бәәнә. Ода аңгуд нег-негән көндәҗ бәәхш.

- Нам сән болвш, - гиҗ хур келв, - юңгад гихлә нохас эн аашна, хуучар чамд зулх кергтә билә, ода болхла, әәх юмн уга.

Нохасин тускар соңссн арат чикән сертәлһәд, зулхар седв.

- Эй, чи альдаран? – гиҗ хур келв, - өдгә цага зәрлг бәәнәлм, нохас чамаг көндәшго.

- Кен медхв эдниг? Эдн зәрлгиг соңслго чигн бәәсн биз, - гиҗ арат келчкәд, зулҗ одв.

Л. Толстой

Күндллһнә авъясмуд

Хальмг улст иим үлгүр бәәдг: «Күн ахта, девл захта». Тер учрар хоорндан хальмг улс кен икән, кен ахан әвр күндлнә. Көөгшдән, ахнран, хәрин улсан күндлдг авъяста:

- Бийәсн ах күүг «Та» гиҗ келнә.

- Медәтә күүг альд болвчн уралан һарһҗ суулһна.

- Медәтә күүнд кезә болвчн хаалһ һарһҗ өгнә.

- Медәтә улс күүндҗ бәәхлә, бичкдүд, баһчуд хоорнднь орҗ үг келшго йоста.

- Хотын дееҗиг медәтә күүнд түрүн болҗ бәрүлҗ өгдмн.

- Көгшн күүг күндлсн учрар, ээҗ-ааван күндлсн учрар, һарсн үрән теднәр йөрәлһүлдмн.

- Ирсн гиич герин эзиг, тер герт бәәх улсиг бас күндлдг. Эн күндлҗәхән медүләд, һарад йовх деерән һалд хойр-һурвн арһс тәвәд, зерглдг бәәҗ. Эн герт оньдин һалнь шатад, бичә унтртха гисн темдг болҗана. Һал шатад бәәхлә, тер герт дулан болдг, һал деер хотан кеҗ авад, идәд, цатхлң бәәтхә гисн темдг.

- Ирсн гиич һарад йовхларн, ардан үүд чаңһар хааҗ һардго бәәҗ: дәкәд чигн эн герт ирәд бәәх гисн авъяс болҗана. Дәкәд, хойрдвар болхла, чаңһар хаахла, үүдн арднь шивгдәд, ә һарч хаагддг. Тер цагт эзн өөлхмн болҗана. Герин эзиг өөлүлх авъяс уга.

- Кезәнә герин эзн күүкд күн залуһан күндләд «Та» гиҗ келдг бәәҗ. Тедү дүңгә залу күүнә чинр өөдән тоод бәәсмн. Ода тер авъясан күүкд улс геедһәд, дурндан залуһан «чи» гиҗ келәд, килнцән цогцарн дүүрң авчана. Хальмг улст иим үлгүр бәәдг: «Та гисн таалснла әдл, чи гисн чичснлә әдл» гиҗ. Кезәңк үлгүрмүдиг басл ухата улс олҗ келҗ.

- Хот уулһн деер түрүн болҗ медәтә улс йөрәл тәвдг йоста.

- Медәтә улсин өмнәс зөрҗ үг келдго. Келәд ноолдхла, му йор болдг.

- Медәтә улсас өмн баһчуд ширәд суушго болҗана, герт түрүн оршго йоста. Медәтә улст хаалһ өгәд орулчкад, дарунь эврән ордг.

- Альд болвчн, кезә болвчн баһчуд, бичкдүд медәтә улст орман өгдг.

- Медәтә әмтнлә, таньдг әмтнлә кезә болвчн мендлдг, күүнәс менд сурснас һару болдго.

- Медәтә күүнд оньдин нөкд болдмн.

- Медәтә күн йовҗ йовхла, хаалһинь керчҗ һаршго, күләһәд зогсад, дәкәд йовдг.

- Медәтә улсиг һундадмн биш, медәтә улсиг төртән авлго һундахла, биид килнц болдг.

С. Ользеева «Хальмг улсин авъясмуд»

Мендвт!

«Мендвт» гисн –
Мөңк күмни җирһлд,
Кезәнә Прометей әмтнд
Күргсн һал мет.

Җирһлд унтрш уга,
Җидд үкш уга,
Һалд шатш уга,
Һазрт таалта үг.

Альвн бичкн күүкд
Амлҗ келнд орхларн,
«Мендвт» гиҗ әмтнд
Маасхлзҗ һаран өгнә.

Көвүһән көгшн экнь
Кеерәс ирсн цагтнь
«Мендвчи» гиҗ өмнәснь
Мелмлзҗ седклән тальвна.

Хойр эңкр дурн
Хоорндан «Мендвчи!» болҗ,
Көркхн эрк зүркәрн
Күүндҗ нүр харна.

Эн үгәс үүртә
Эвин таньл уга
Алин зокалд болвчн
Айстнь сольлц уга.

(Саңһҗин Б.)

Баһчудыг йөрәлһн

Цә шиңгн болвчн идәнә дееҗ
Цаасн нимгн болвчн номин көлгн
Үртә-садтаһан амрч җирһҗ
Теңгрин шалтг уга
Дән-дажг уга
Дала-нала болҗ
Өсч-өргҗҗ
Үүдн хоорндтн эмәлтә мөрн хөөһлго
Ширә деерәстн улан зандн цә хөөһлго
Улан чирәһәрн харһлцҗ
Уста нүдәрн үзлцҗ
Амрҗ җирһҗ йовтн!

Зулын йөрәл

Үкр җил һарч
Мууһинь авч, сәәһинь үлдәж
Бар җил орж
Хамг әмтнд туста болтха!
Олн әмтн амулң эдлж,
Өсч-өргжж, ут нас наслж
Оньдин дөрвн цагт
Орчлңгин җирһлд багтж йовтха!
Хуучн насн бат болж,
Шин насн өлзәтә болж,
Эсрңдән үүнәс байртаһар зулан кеж
Амулң эдлжәхиг олн деедс бурхд өршәх болтха!

Цаһана йөрәл

Идән-чигән элвг болж,
Эзн мөңк нас зүүж,
Җил болһн
Җил өөн хаһцж,
Эсрң эн өдртән
Эн цаһаһан кеж,
Окн теңгрин аршанд
Олн әмтн күртж,
Амр, аңхун бәәж,
Амулң эдлх болтха!

ГРАММАТИЧЕСК ЗОКАЛМУД

Хальмг келнә киисквpмүд (падежная система калмыцкого языка)

Нерәдгч	Именительный	Кен? юн?	кто? что?
Төргч	Родительный	кенә? юуна?	кого? чего? чей?
Өггч	Дательно-местный	кенд? юунд? альд?	кому? чему? у кого? где?
Гемнгч	Винительный	кениг? юуг? ю?	кого? что?
Бүрдәгч	Орудный	кенәр? юуһар?	кем? чем?
Ниилүлгч	Соединительный	кенлә? юунла?	с кем? с чем?
Хамцулгч	Совместный	кентә? юута?	с кем? с чем? что имеющий?
Һаргч	Исходный	кенәс? юунас? альдас?	от кого? от чего? откуда?
Залгч	Направительный	кенүр? юунур? кен тал? юн тал? альдаран?	к кому? к чему? в чью сторону? куда?

Бәәлһнә нерн киисквpмүдәр хүврлһнә үлгүр (образцы склонения имен существительных)

Н.к.	тосн *масло*	һар *рука*	ноха *собака*
Т.к.	тосна *масла*	һарин *руки*	нохан *собаки*
Ө.к.	тоснд *маслу*	һарт *руке*	нохад *собаке*
Г.к.	тосиг, тос *масло*	һариг, һар *руку*	нохаг, ноха *собаку*
Б.к.	тосар *маслом*	һарар *рукой*	нохаһар *собакой*
Н.к.	тоснла *с маслом*	һарла *с рукой*	нохала *с собакой*
Х.к.	тоста *с маслом*	һарта *с рукой*	нохата *с собакой*
Һ.к.	тоснас *из масла*	һарас *из руки*	нохаһас *из собаки*
З.к.	тоснур *к маслу*	һарур *к руке*	нохаһур *к собаке*

Эврә хүвстә киисклһнә зокал (возвратное склонение)

В калмыцком языке понятия «мой», «твой», «свой», «его», «наш , «ваш», «их» разграничиваются различными возвратными и лично-притяжательными чрстицами, которые присоединияются к падежным аффиксам или к основе имени.

Понятие «свой» передается посредством возвратной частицы - *ан (- ән), -н, -рн.*

Это возвратное или безличное притяжание употребляется всегда с именем, находящимся в форме какого-либо косвенного падежа и указывает на принадлежность чего-либо тому, что обозначается подлежащим.

Падеж	Оконч. падежа	Возвратная Частица	Образец	
Н.к.	-	-	-	-
Т.к.	-а, -ә, -ин, -ын	-ннь, -нь	көвүн-ә-ннь *своего сына*	гер-ин-нь *своего дома*
Ө.к.	-д, -т	-ан, -ән	көвүн-д-ән *своему сыну*	гер-т-ән *своему дому*
Г.к.	- г, -иг, -ыг	-(һ)ан, -(һ)ән	көвү-һән *своего сына*	гер-ән *своего дома*
Б.к.	-(һ)ар, -һәр -ар, -әр	-н	көвү-(һ)әр-н *своим сыном*	гер-әр-н *своим домом*
Н.к.	-ла, -лә	-рн	көвүн-лә-рн *со своим сыном*	гер-лә-рн *со своим домом*
Х.к.	-та, -тә	-(һ)ан, -(һ)ән	көвү-тә-(һ)ән *со своим сыном*	гер-тә-(һ)ән *со своим домом*
Һ.к.	-ас, -әс	-н	көвүн-әс-н *от своего сына*	гер-әс-н *из своего дома*
З.к	-ур, үр	-н	көвүн-үр-н *к своему сыну*	гер-үр-н *к своему дому*

Бий киисклһнә зокал (склонение с лично-притяжательными частицами)

В современном калмыцком языке имеются лично-притяжательные частицы: - *нь, -м, -чн, -мдн, -тн*. Посредством этих частиц передаются понятия: *-нь* «его, их», *-м* «мой», *-чн* «твой», *-мдн* «наш», *-тн* «ваш». Посредством отмеченных частиц указывается принадлежность предмета кому-, чему-нибудь, лицу. Форма принадлежности указывает одновременно и на предмет обладания и на имя обладателя.

Падеж	Оконч. падежа	*-м* «мой»	*-чн* «твой»	*-нь* «его»
Н.к.	-	көвү-м *мой сын*	көвүн-чн *твой сын*	көвү-нь *его сын*
Т.к.	-а, -ә, -ин, -ын	көвүн-ә-н-м *моего сына*	көвүн-ә-н-чн *твоего сына*	көвүн-ә-н-нь *его сына*
Ө.к.	-д, -т	көвүн-д-м *моему сыну*	көвүн-д-чн *твоему сыну*	көвүн-д-нь *его сыну*
Г.к.	- г, -иг, -ыг	көвү-һ-и-м *моего сына*	көвү-һ-и-чн *твоего сына*	көвү-һ-и-нь *его сына*
Б.к.	-(һ)ар, -һәр, -ар, -әр	көвү-(һ)әр-м *моим сыном*	көвү-(һ)әр-чн *твоим сыном*	көвү-(һ)әр-нь *его сыном*
Н.к.	-ла, -лә	көвүн-лә-м *с моим сыном*	көвүн-лә-чн *с твоим сыном*	көвүн-лә-нь *с его сыном*
Х.к.	-та, -тә	көвү-тә-м	көвү-тә-чн	көвү-тә-нь

		с моим сыном	*с твоим сыном*	*с его сыном*
Һ.к.	-ас, -әс	көвүн-әс-м	көвүн-әс-чн	көвүн-әс-нь
		от моего сына	*от твоего сына*	*от его сына*
З.к	-ур, үр	көвүн-үр-м	көвүн-үр-чн	көвүн-үр-нь
		к моему сыну	*к твоему сыну*	*к его сыну*

Нүр орч нерн киискврмүдәр хүврлһн
(склонение личных местоимений)

Н.к.	би	бидн, мадн	чи	Та	тадн
	я	*мы*	*ты*	*Вы*	*вы*
Т.к.	мини	мана, мадна	чини	Тана	тадна
	мой	*наш*	*твой*	*Ваш*	*ваш*
Ө.к.	нанд	манд, маднд	чамд	Танд	таднд
	мне	*нам*	*тебе*	*Вам*	*вам*
Г.к.	намаг	маниг, мадниг	чамаг	Таниг	тадниг
	меня	*нас*	*тебя*	*Вас*	*вас*
Б.к.	нанар	манар, маднар	чамар	Танар	таднар
	мной	*нами*	*тобой*	*Вами*	*вами*
Н.к.	нанла	манла, маднла	чамла	Танла	таднла
	со мной	*с нами*	*с тобой*	*с Вами*	*с вами*
Х.к.	нанта	манта, маднта	чамта	Танта	таднта
	со мной	*с нами*	*с тобой*	*с Вами*	*с вами*
Һ.к.	нанас	манас, маднас	чамас	Танас	таднас
	от меня	*от нас*	*от тебя*	*от Вас*	*от вас*
З.к	нанур	манур, маднур	чамур	Танур	таднур
	ко мне	*к нам*	*к тебе*	*к Вам*	*к вам*

Заагч орч нерн киискврмүдәр хүврлһн
(склонение лично-указательных местоимений)

Н.к.	эн	Тер	эдн, тедн
	этот, он	*тот*	*эти, те, они*
Т.к.	энүнә, үүнә	терүнә, түүнә	эднә, теднә
	этого, его	*того*	*этих, тех, их*
Ө.к.	энүнд, үүнд	терүнд, түүнд	эднд, теднд
	этому, ему	*тому*	*этим, тем, им*
Г.к.	энүг, үүг	терүг, түүг	эдниг, тедниг
	этого, его	*того*	*этих, тех, их*
Б.к.	энүгәр, үүгәр	терүгәр, түүгәр	эднәр, теднәр
	этим, им,	*тем*	*этими, теми, ими*
Н.к.	энүнлә, үүнлә	терүнлә, түүнлә	催
	с этим, с ним	*с тем*	*с этими, с теми, с ними*
Х.к.	энүнтә, үүнтә	терүнтә, түүнтә	эднтә, теднтә

Һ.к. З.к	*с этим, с ним* энүнәс, үүнәс *от этого, из него* энүгүр, үүнүр *к этому, к нему*	*с тем* терүнәс, түүнәс *из того, оттуда* терүнүр, түүнүр *к тому*	*с этими,с теми, с ними* эднәс, теднәс *от этих,от тех,от них* эднүр, теднүр *к этим, к тем, к ним*

Тоолгч нердин йилһлт (разряды числительных)

Үндсн т.н. *Количественные*	кедү? *сколько?*	тавн *пять*
Дара т.н. *Порядковые*	кедүдгч? *который?*	тавд-гч *пятый*
Нас медүлгч т.н *Возрастные*	кедүтә? *какого возраста?*	тав-та *пятилетний*
Цуглулгч т.н *Собирательные*	кедүлн? *по сколько?*	тавулн *пятеро*
Хувагч т.н *Разделительные*	кедүһәд? *по сколько?*	таваһад *по пять*
Хасгч т.н *Ограничительные*	кедүхн? *сколько всего?*	тавхн? *всего пять*
Хүв медүлгч *Дробные*	кедүнә? *которая часть?*	тавна негн *одна пятая*

Таслгч шинҗин үүлдәгч цагар болн нүүрәр хүврлһн (изменение изъявительного наклонения глагола по временам и по лицам)

Настоящее время				
Число	Лицо	Формы настоящего времени		
Един.	1 л. 2 л. 3 л.	умш-җана-в *я читаю* умш-җана-ч *ты читаешь* умш-җана *он читает*	умш-на-в *я читаю* умш-на-ч *ты читаешь* умш-на *он читает*	умш-а-в *пока читаю* умш-а-ч *пока читаешь* умш-а *пока читает*
Множ.	1 л. 2 л. 3 л.	умш-җана-видн *мы читаем* умш-җана-т *вы читаете* умш-җана *он читает*	умш-на-видн *мы читаем* умш-на-т *вы читаете* умш-на *он читает*	умш-а-видн *пока читаю* умш-а-т *пока читаешь* умш-а *пока читает*

Прошедшее время				
Число	Лицо	Формы настоящего времени		
Един.	1 л. 2 л. 3 л.	умш-ла-в *я читал* умш-ла-ч *ты читал* умш-ла *он читал*	умш-у-в *я прочитал* умш-в-ч *ты прочитал* умш-в *он прочитал*	умш-җ-в *я читал* умш-җ-ч *ты читал* умш-җ *он читал*
Множ.	1 л. 2 л. 3 л.	умш-ла-видн *мы читали* умш-ла-т *вы читали* умш-ла *они читали*	умш-у-видн *мы прочитали* умш-в-т *вы прочитали* умш-в *они прочитали*	умш-җ-видн *мы читали* умш-җ-т *вы читали* умш-җ *они читали*

Будущее время		
Число	Лицо	Формы настоящего времени
Един.	1 л. 2 л. 3 л.	умш-х-в *я буду читать* умш-х-ч *ты будешь читать* умш-х- *он будет читать*
Множ.	1 л. 2 л. 3 л.	умш-х-видн *мы будем читать* умш-х-т *вы будете читать* умш-х- *они будут читать*

Закгч шинҗин үүлдәгч нүүрәр болн тооһар хүврлһн (изменение повелительного наклонения глагола по лицам и числам)

Лицо	Число	Суфф.	Частицы вежл. Просьбы	Лично-прит. . частицы	Пример
2 л.	Ед. ч. Мн.ч.	- -тн	- -	- -	бич *пиши* бичтн *пишите*
	Ед. ч. Мн.ч.		-л-	-ч-, -чн -т-, -тн	Бич-л-ч,бич-л-чн *читай-ка* бич-л-т, бич-л-тн *читайте-ка*
	Ед.ч. Мн.ч.		-и-	-ч-, -чн -т-, -тн	бич-и-ч *читай же* бич-и-т

					читайте же
	Ед.ч. Мн.ч		-хн-	-ч-, -чн -т-, -тн	бич-хн-чн *ну пиши же* бич-хн-тн *ну пишите же*
1 л.	Мн.ч.	-ий, -й	-		бичий *давайте напишем*
	Ед.ч. Мн.ч.	- с , -са, -сә		-в -видн	бич-с-в *напишу-ка* бич-с-видн *напишем-ка*
3 л.	Ед.ч. Мн.ч.	-г-, -тха		-	бичг, бичтхә *пусть напишет* бичг, бичтхә *пусть напишут*

Сургч хүвс чикәр олзллһна зокал (употребление вопросительных частиц)

Частицы	Основные случаи употребления	Примеры
-б (-би), -в (-ви)	С именами и причастиями при наличии вопросительных слов кен? (кто?), юн? (что?), ямаран? (какой?), яһж? (каким образом?), альд? (где?) и т.д.	Юн шуган болҗахм-би? *Что за шум?* Эн кенә үкр-в? *Чья эта корова?* Махнтн кедүнә-в? *Мясо ваше почем?* Нернтн кем-би? *Как ваше имя?*
-у (-ү)	Присоединяется только к сказуемым в формах изъявительного наклонения.	Чон хотнд орв-у? *Волк приходил в хотон?* Хургтн чилв-ү? *Ваше собрание закончилось?*
-й, -ий	*-й* присоединяется к слову с открытым слогом, а *-ий* – к слову с закрытым слогом	Мини келсн чик-ий? *То, что я сказал, верно?* Басң дегтрән умша-й? *Басанг все читает свою книгу*?